Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2024. – Т. 50. – С. 120-152
DOI: 10.31861/mhpi2024.50.120-152

Modern Historical and Political Issues: Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi: Chernivtsi National University, 2024. – Volume. 50. – pp. 120-152
DOI: 10.31861/mhpi2024.50.120-152

УДК 321.7+323.2+342.3

Віталій Литвин[1]

Політичні й інституційні перешкоди та ризики завершення демократичного транзиту і європейської інтеграції та шляхи їхнього подолання: кейс України як винятковий на тлі інших країн Європи[2]

Стаття присвячена аналізу концепта «ніколи незавершуваного» політичного транзиту та перешкод і ризиків завершення демократичних перетворень і європейської інтеграції в країнах Центрально-Східної, Південно-Східної та Східної Європи, із особливим акцентом на випадку України. У розвідці розглянуто теоретичні підходи до вивчення політичних транзитів, зокрема модернізаційний, демократизаційний, транзитологічний та інституційний, а також обґрунтовано і верифіковано підхід до розуміння політичного переходу як динамічного і незавершуваного явища. Проведено порівняльний аналіз сценаріїв розвитку політичних режимів у різних аналізованих країнах, які демонструють волатильність і нестабільність у процесі демократизації. Особливу увагу приділено Україні, яка, попри зусилля із реформ та європейської інтеграції, проте в рамках змінюваного політичного й інституційного середовища, стикається з численними ризиками та перешкодами, що заважають завершенню демократичного транзиту. У статті висвітлено ключові виклики і ризики, а також запропоновано рекомендації щодо консолідації демократичних інститутів і практик та подальшого просування України до європейських структур.

Ключові слова: політичний транзит, політичний режим, «ніколи незавершуваний» політичний транзит, демократія, демократизація, гібридний режим, автократія, міжінституційні відносини, система правління, напівпрезиденталізм, Україна.

Vitaliy Lytvyn[1]

Political and Institutional Obstacles and Risks to the compLetion of Democratic Transition and European Integration and Ways of Overcoming Them: The exceptional Case of Ukraine in the Context of Other European Countries

The article examines the phenomenon of “never-ending” political transition and the obstacles and risks associated with completing democratic transformation and European integration in countries of East-Central, South-Eastern, and Eastern Europe, with a focus on Ukraine. The study examines the process of political transition, which entails a shift in the type of political regime. It finds that this transition does not always result in the establishment of a fully-fledged democracy or autocracy. Instead, it frequently results in a state of continuous transformation. Accordingly, the study has two main objectives. The first is to examine the theoretical and empirical aspects of the seemingly endless political transition. The second objective is to identify the key factors influencing the dynamics of political and institutional factors of political regime change. In particular, the case of Ukraine is examined. The study employs a comparative analysis approach, integrating modernization, democratization, transitological, and institutional perspectives. It also utilizes empirical data from international democracy rankings, including “Freedom in the World”, “Nations in Transit”, and “V-Dem”, to inform its findings. The article considers a number of potential scenarios for political transitions, including democra-

[1] Доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології, Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна.
Doctor of Political Science, professor, professor with the Department of Political Science, Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine.
E-mail: lytvyn.vitaliy@gmail.com; https://orcid.org/0000-0002-9395-3761.

© 2024 Vitaliy Lytvyn. Published by Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0 (CC BY 4.0).

[2] Публікацію підготовлено в рамах стипендіальної програми Центру діалогу ім. Юліуша Мєрошевського.

tization, autocratization, and hybrid forms of political regimes.

The results of the study indicate a notable degree of volatility in the evolution of political regimes within the selected countries, particularly in those experiencing incomplete or "never-ending" political transitions. The situation in Ukraine illustrates that, despite significant efforts to reform and integrate with Europe, the completion of democratic transitions is challenging due to internal political and institutional obstacles, as well as external challenges such as war. The study's findings underscore the need to re-examine traditional approaches to interpreting political transitions and to consider the possibility that these transitions may remain perpetually incomplete. It is crucial to grasp the potential for the advancement of democratic institutions and practices in countries with hybrid regimes. Conducting this analysis will enable to develop recommendations to reinforce democratic processes, particularly in the context of Ukraine's ongoing European integration. Furthermore, the Ukrainian case study demonstrates that political transition can remain incomplete or ongoing for an extended period. This highlights the necessity for innovative approaches to analysis and policymaking among international partners and national political elites.

Keywords: political transition, political regime, "never-ending" political transition, democracy, democratization, hybrid regime, autocracy, interinstitutional relations, system of government, semi-presidentialism, Ukraine.

Вступ. Постановка наукової проблеми та її значення

Проблематика політичних транзитів та перетворень є однією з центральних тем сучасної політичної компаративістики, особливо у контексті демократизації (або ж автократизації), консолідації політичних режимів і навіть європейської інтеграції. Теоретичні підходи до вивчення й порівняння політичних режимів і процесів їхніх змін пропонують різні інтерпретації політичного транзиту, котрі включають як модернізаційні/демократизаційні, так і транзитологічні й інституційні парадигми. Проте новітня порівняльна політологія стикається із викликом концептуалізації феномена «ніколи незавершуваного» політичного транзиту, коли країни не можуть досягнути консолідованої демократії або автократії і постійно знаходяться у стані перманентної трансформації. Це особливо актуально в контексті країн Південно-Східної та Східної Європи й навіть меншою мірою Центрально-Східної Європи, які раніше переживали чи досі переживають складні і динамічні політичні зміни, зокрема в умовах війни, нестабільності і впливу зовнішніх/геополітичних факторів. Однак кейс України виступає унікальним прикладом такого незавершеного або ж «ніколи незавершуваного» транзиту, який, попри значні зусилля з демократизації і прагнення до європейської інтеграції, стикається з численними політичними та інституційними перешкодами. Річ у тім, що ситуація в Україні значно інтенсивніше відображає більш широку проблему, властиву для багатьох країн європейського посткомуністичного простору, в яких процес демократизації супроводжується не лише періодами прогресу, але й відкату до автократичних практик і навпаки. Така волатильність політичного режиму ставить під сумнів традиційні уявлення про лінійність і обов'язкове завершення політичного транзиту.

Відповідно, актуальність цієї наукової проблеми полягає головно у необхідності переосмислення концептів політичного транзиту та розробки й верифікації нових підходів, які враховують можливість нескінченного процесу трансформації політичних режимів. Це має не лише теоретичне, але й практичне значення, оскільки впливає на перспективи інтеграції тих чи інших країн у наднаціональні структури, такі як Європейський Союз, в якому вимоги до консолідації демократичних інститутів і практик залишаються однією з ключових умов для членства. Продемонструвати це вирішено у форматі з'ясування та систематизації політичних й інституційних ризиків і перешкод завершення демократичного транзиту й європейської інтеграції передусім в Україні як унікальному кейсі на тлі інших країн Європи, зокрема із прицілом на пошук варіантів і шляхів подолання таких ризиків і перешкод. Так чи інакше, однак це дозволить бодай частково відповісти на два базові дослідницькі запитання: чому деякі країни більше, а деякі країни менше політично й інституційно успішні, зокрема у завершенні або ж незавершенні політичного транзиту, а відтак демократичніші або ж автократичніші у своєму розвитку (з наголосом передусім на Україні); чи європейська інтеграція і загалом інтеграційні процеси впливають на успіхи, невдачі і загалом напрям політичного транзиту. На цьому тлі дослідження політичного транзиту в Україні є надзвичайно важливим не тільки для розуміння особливостей внутрішньополітичних процесів і міжінституційних відносин в державі, а й для прогнозування перспектив європейської інтеграції і формування ефективної стратегії демократизації в умовах постійних загроз і перешкод.

Формулювання мети та завдань статті. Структура дослідження

Метою дослідження є аналіз і верифікація концепта «ніколи незавершуваного» політичного транзиту, зосереджуючи увагу на теоретичних й емпіричних аспектах політичного й інституційного розвитку країн Центрально-Східної, Південно-Східної і Східної Європи з особливим акцентом на кейсі України. Розвідка спрямована на визначення і систематизацію ключових факторів, які впливають на незавершеність політичного транзиту, та залежність й оцінку їхнього значення для перспектив європейської інтеграції. Для досягнення мети статті у дослідженні запропоновано розв'язати такі завдання: проаналізувати існуючі теоретичні підходи до вивчення політичних транзитів, зокрема модернізаційні, демократизаційні, транзитологічні й інституційні; обґрунтувати та верифікувати концепт «ніколи незавершуваного» політичного транзиту та визначити його ключові характеристики і сценарії на прикладі країн Центрально-Східної, Південно-Східної і Східної Європи; дослідити особливості «ніколи незавершуваного» політичного транзиту в Україні, враховуючи вплив внутрішніх і зовнішніх факторів, зокрема війни та європейської інтеграції, а на цій підставі оцінити перспективи завершення демократичного транзиту в Україні.

Виокремлені дослідницькі завдання кореспондуються зі структурою статті, яка складається з трьох частин. У першій частині статті здійснено теоретичний огляд і концептуалізацію політичного транзиту, зокрема проаналізовано різні підходи до вивчення політичних транзитів, розглянуто дискусії щодо завершеності транзиту й обґрунтовано концепт «ніколи незавершуваного» політичного транзиту. У другій частині проведено порівняльний аналіз політичних транзитів у країнах Центрально-Східної, Південно-Східної та Східної Європи, зокрема аналіз динаміки розвитку політичних режимів у вибірці країн, порівняння різних сценаріїв завершення або незавершення і загалом волатильності політичних транзитів. Нарешті, в третій частині проаналізовано кейс України на предмет ризиків і перспектив завершення демократичного транзиту, зокрема розглянуто особливості політичного транзиту в Україні, в тім числі вплив війни, внутрішніх політичних й інституційних факторів і європейської інтеграції. У висновках підсумовано основні результати дослідження, а також запропоновано рекомендації задля зміцнення демократичних інститутів, практик і процесів в Україні як країні з незавершеним транзитом.

1. Стан досліджень, концептуалізація і реконцептуалізація політичного транзиту: сутність, різновиди, напрями, динаміка і результати політичних переходів у контексті євроінтеграції

Проблематика і дослідження політичних режимів, політичних транзитів та загалом політичних перетворень, а якщо спрощено, то питання осягнення і дихотомії демократій та автократій тощо у тих чи інших контекстах, були й залишаються чи не найважливішою віхою та предметною сферою у сучасній політичній науці. І це зовсім не дивно, адже ці питання обертаються довкола дуже різногранної та широкої категорії і різних типів політичних режимів – як різних способів організації та здійснення влади. В цьому власне і виявляється інтерес до переходів від одних опцій політичних режимів до інших (від автократій до демократій через гібридні режими і навпаки або з різною динамікою та результатами). Більше того, за рахунок цього сама тема політичних режимів і політичних транзитів навіть політизується та набуває геополітичних обрисів у контексті руху до, збереження/консолідації або протистояння різних політичних режимів у рамках чи на тлі тих або інших інтеграційних та міжнаціональних процесів й утворень, зокрема Європейського Союзу та євроінтеграції.

Підтвердженням цьому слугує той факт, що після завершення Другої світової війни, а якщо ще інтенсивніше, то за останні близько 60 років, політичні режими і політичні транзити дуже інтенсивно досліджували та порівнювали представники різних політологічних шкіл і напрямів, в тому числі прихильники теорій модернізації і демократизації, а також транзитологічної та неоінституціональної парадигм. Вони вивчали не тільки особливості різних типів політичних режимів, а й параметри і логістику політичних переходів від одних режимів до інших, визначаючи їхні типи, ризики та наслідки тощо. Зокрема, значний внесок у розвиток цієї проблема-

тики різного часу зробили такі науковці, як Д. Аджемоглу і Д. Робінсон[3], Л. Андерсон[4], М. Браттон і Н. ван де Валле[5], М. Бернхард[6], Л. Даймонд[7], Т. Карозерс[8], Д. Кольєр і С. Левіцькі[9], А. Кройсант[10], Х. Лінц й А. Степан[11], Г. О'Доннелл та Ф. Шміттер[12], М. де Мелло, А. Гельб і Д. Денізатор[13], Г. Ді Пальма[14], А. Пшеворські[15], А. Скедлер, Д. Епштейн, Р. Бейтс і Дж. Голдстоун[16], С. Хантінгтон[17] та багато інших. Проте у сучасній порівняльній політології так і не було вироблено уніфікованого підходу з приводу розуміння політичних транзитів, а натомість продовжує існувати й останнім часом інтенсифікуватись диспут щодо того, як може і повинен відбуватися перехід від одного типу чи підтипу політичного режиму до іншого або навпаки і чи може він (якийсь конкретний перехід) бути «назавжди завершеним».

Так, деякі із вчених, котрі першими почали досліджувати цю проблематику в межах свого часу доступної для них емпіричної бази, зокрема головно прихильники модернізаційної теорії, такі як С. Хантінгтон[18], А. Пшеворські[19], Х. Лінц і А. Степан[20] тощо, розглядають політичний транзит винятково лінійно та винятково у напрямі від автократичного типу політичного режиму до демократичного. Згідно цієї точки зору демократизація – як рух від автократії до демократії та форма політичного транзиту – виступає першим і найважливішим кроком до лібералізації та консолідації демократичних інститутів. Відповідно, після закінчення консолідації демократичних інститутів і процедур політичний режим вважається «повністю демократичним», а політичний транзит – «повністю завершеним». Причому у такому випадку не розглядається або й вважається, що немає можливості деконсолідації демократії і демократичних інститутів, а натомість наголошується, що новоутворенні інститути неодмінно будуть збережені. Для прикладу, Х. Лінц та А. Степан зазначають, що разом з консолідацією демократії демократичні інститути «рутинізуються», а тому їхнє «повалення» стає неможливим і занадто ризикованим для політичних акторів. Відповідно, демократія, згідно із таким

[3] Acemoglu, D. and Robinson, J. (2001), "A theory of political transitions", *American Economic Review*, Vol. 91 No. 4, pp. 938-963.
[4] Anderson, A. (1999), *Transitions to Democracy*, Columbia University Press, New York, NY.
[5] Bratton, M. and van de Walle, N. (2011), *Neopatrimonial Regimes and Political Transitions in Africa*, Cambridge University Press, Cambridge.
[6] Bernhard, M. (1993), "Civil society and democratic transition in East Central Europe", *Political Science Quarterly*, Vol. 108 No. 2, pp. 307-326.
[7] Diamond, L. (2015), "Facing up to the democratic recession", *Journal of Democracy*, Vol. 26 No. 1, pp. 141-155.
[8] Carothers, T. (2002), "The end of the transition paradigm", *Journal of Democracy*, Vol. 13 No. 1, pp. 5-21.
[9] Collier, D. and Levitsky, S. (1997), "Democracy with adjectives: Conceptual innovation in comparative research", *World Politics*, Vol. 49 No. 3, pp. 430-451.
[10] Croissant, A. (2004), "From transition to defective democracy: Mapping Asian democratization", *Democratization*, Vol. 11 No. 5, pp. 156-178.
[11] Linz, J. and Stepan, A. (1996), *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Johns Hopkins University Press, Baltimore.
[12] O'Donnell, G. and Schmitter, P.C. (1986), *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD.
[13] De Melo, M., Gelb, A. and Denizer, C. (1996), "Patterns of transition from plan to market", *World Bank Economic Review*, Vol. 10, pp. 397-424.
[14] Di Palma, G. (1990), *To Craft Democracies: An Essay on Democratic Transitions*, University of California Press, Berkeley, CA.
[15] Przeworski, A. (1991), *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge University Press, Cambridge.
[16] Epstein, D., Bates, R., Goldstone, J., Kristensen, I. and O'Halloran, S. (2006), "Democratic transitions", *American Journal of Political Science*, Vol. 50, pp. 551-569.
[17] Huntington, S.P. (1991), *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Norman, OK.
[18] Huntington, S.P. (1991), *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Norman, OK.
[19] Przeworski, A. (1991), *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge University Press, Cambridge.
[20] Linz, J. and Stepan, A. (1996), *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Johns Hopkins University Press, Baltimore.

підходом, може бути повалена винятково внаслідок неінституційних факторів та екзогенних шоків тощо[21].

З часом модернізаційному підходу було кинуто концептуальний виклик і на це з'явились нові вагомі емпіричні підстави та причини. Зокрема, одні науковці, особливо ті, які досліджували і порівнювали транзитні суспільства, усвідомили, що політичний перехід не обов'язково спрямований у напрямі демократизації та консолідації демократії. Адже у світі було та є чимало прикладів, коли ті або інші країни дрейфували або ж дрейфують у напрямі від більш демократичних режимів до менш демократичних або більш автократичних режимів, причому робили або роблять це також лінійно. Тому почасти на противагу, а почасти на аналогією до модернізаційного підходу з'явилось уявлення, що політичний транзит може бути «повністю завершеним», але його результатом буде не консолідована демократія, а консолідована автократія. Ще дальше пішла група науковців, зокрема Д. Кольєр і С. Левіцькі[22], Г. О'Доннелл і Ф. Шміттер[23], які розглядають політичний транзит значно варіативніше і з точки зору вже не теорії модернізації чи автократизації, а транзитологічних і неоінституціональних міркувань та методології. Ці дослідники зазначають, що політичний перехід як такий є нелінійним і більш комплементарним явищем, а демократія (чи, за аналогією, автократія) є або ж принаймні може бути лише одним із проміжних варіантів розвитку політичного режиму чи можливого «завершення» політичного транзиту. Згідно із цим поглядом, політичний перехід у той чи інший період часу може якщо не закінчитися, то позначитися специфічною формою демократії, автократії і навіть гібридного політичного режиму. Однак тут концептуально головне те, що в рамках нелінійності може відбуватись дискретний рух і до більшої демократії, і до меншої демократії (чи автократії), зі своєрідними коливаннями та поверненнями тощо, але не обов'язково із консолідацією того чи іншого типу режиму. Однак навіть у такому випадку політичний транзит та його динаміка розглядаються як «рух з однієї точки в іншу точку».

Теоретично ситуація ускладнюється тим, що реальні політичні кейси дають нам дуже різні «траєкторії попереднього розвитку» і сценарії резервації чи втрати результатів політичного транзиту. Для прикладу, в одній частині випадків можемо спостерігати політичний процес, у результаті якого все-ж відбувається консолідація результатів політичного транзиту – у формі консолідованої демократії чи натомість консолідованої автократії. В інших країнах політичний транзит у якийсь період нібито набуває обрисів завершеного, але потім раптово відбувається щось подібне «ерозії» демократії або «колапсу» автократії тощо. Ще інші політії взагалі стало перебувають у ситуації невизначених результатів транзиту та їхнього коливання в різні напрями можливих змін. Це, приміром, властиво для довготривалих гібридних політичних режимів, які ніяк не стануть демократіями або автократіями, але досі (перманентно) трансформуються і ніяк не можуть завершити свого транзиту. Вже навіть на цьому тлі можна зробити простий теоретичний висновок, що політичний транзит крізь призму часу або в певному часовому проміжку можна класифікувати на «завершений», «незавершений» і навіть «ніколи незавершуваний». Але в рамках позачасових лімітів та розгляду транзиту як такого, його не можна трактувати як «повністю завершений» абсолютно в усіх відношеннях, бо це досі не виключає можливості його «колапсу» або «ерозії» під впливом тих чи інших факторів.

Зокрема, чимало сучасних порівняльних досліджень фіксують тренд з приводу деконсолідації демократій та демократичних інститутів і процедур й навіть їхньої значної автократизації як у країнах, які раніше вже досягнули визначеного рівня демократії (навіть у раніше консолідованих демократіях), так і в країнах, які більш або менш тривало перебувають у «зоні» політичного транзиту й гібридного режиму. Подібні зміни та динаміку політичного транзиту описано в розвідках Н. Бермео[24], Л. Даймонда[25], Т. Карозерса[26], С. Левіцькі і

[21] Linz, J. and Stepan, A. (1996), *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD, pp. 5-6.
[22] Collier, D. and Levitsky, S. (1997), "Democracy with adjectives: Conceptual innovation in comparative research", *World Politics*, Vol. 49 No. 3, pp. 430-451.
[23] O'Donnell, G. and Schmitter, P.C. (1986), *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD.
[24] Bermeo, N. (2016), "On democratic backsliding", *Journal of Democracy*, Vol. 27 No. 1, pp. 5-19.
[25] Diamond, L. (2015), "Facing up to the democratic recession", *Journal of Democracy*, Vol. 26 No. 1, pp. 141-155.
[26] Carothers, T. (2002), "The end of the transition paradigm", *Journal of Democracy*, Vol. 13 No. 1, pp. 5-21.

Д. Зіблатта[27]. Цей факт змушує науковців переглянути традиційний погляд на політичний транзит як на лінійне явище, що рухається по вектору від одного типу політичного режиму до іншого (передусім від автократії до демократії – демократичний транзит), і реконцептуалізувати його. Причому деякі теоретичні напрацювання із цього приводу та в цьому напрямі для політичної науки вже відомі, оскільки дослідники пропонують виокремлювати сценарій так званої «ерозії» демократії та демократичних інститутів, і, відповідно, зазначають про можливість динаміки політичного транзиту й «руху» політичного режиму від демократичного до автократичного (та можливо знову навпаки тощо). Про це, наприклад, йдеться у працях таких науковців, як Д. Амброуз[28], Н. Бермео[29], Т. Карозерс[30], Р. Черні[31], М. де Бейстегі[32], Л. Даймонд[33], Я. Гершевські[34], М. Гревен[35], А. Гржимала-Буссе[36], П. Гуасті[37], А. Перез-Лінан та Д. Альтман[38], Д. Родрік та Р. Вациарг[39]. Сумарно у них продемонстровано й аргументовано, що навіть усталенні демократії можуть зазнати повільної або раптової «деградації» своїх інститутів та, як наслідок, автократизації. Відтак будь-яка демократична країна, у котрій нібито завершився політичний транзит, не «застрахована» від того, щоби рано чи пізно не опинитися в процесі нового політичного переходу чи його чергового витка.

Окреслена реконцептуалізація та зміна парадигми дослідження політичного транзиту наштовхує нас на глибинне питання про те, чи можна і варто розглядати певні опції політичного транзиту як «ніколи незавершувані». І наша попередня відповідь є позитивною, хоча ми її емпірично перевірятимемо в ході дослідження надалі. Річ у тому, що, із одного боку, певні країни демонструють як більше чи менше демократичні, так і більше чи менше автократичні ознаки (так само більше чи менше сумірні), зокрема залежно від системних (система правління, міжінституційні відносини тощо) та позасистемних факторів (політична культура, геополітична обстановка тощо), і це майже не змінюється з часом. З іншого боку, деякі країни можуть досягти та досягають бажаного рівня демократичної консолідації, але вони «не застраховані» від можливої деконсолідації демократії і навіть автократизації у майбутньому (як, на противагу, і у випадку деконсолідації автократії і поступової демократизації). Зокрема, про це вказують численні доробки авторства таких вчених, як Д. Чулл Шин[40], Р. Фоа і Ю. Мунк[41], Х. Лінц і А. Степан[42], Р. Салман[43], А. Скедлер[44], А. Вуттке, К. Гаврас і Г. Шон[45],

[27] Levitsky, S. and Ziblatt, D. (2018), *How Democracies Die*, Crown Publishing Group, New York, NY.

[28] Ambrose, D. (2019), "The erosion of democracy: Can we muster enough wisdom to stop it?", in Ten Have, T. and Gordijn, B. (Eds.), *Applying Wisdom to Contemporary World Problems*, Palgrave Macmillan, London, pp. 21-50.

[29] Bermeo, N. (2016), "On democratic backsliding", *Journal of Democracy*, Vol. 27 No. 1, pp. 5-19.

[30] Carothers, T. (2002), "The end of the transition paradigm", *Journal of Democracy*, Vol. 13 No. 1, pp. 5-21.

[31] Cerny, P. (1999), "Globalization and the erosion of democracy", *European Journal of Political Research*, Vol. 36 No. 1, pp. 1-26.

[32] De Beistegui, M. (2008), "The erosion of democracy", *Research in Phenomenology*, Vol. 38 No. 2, pp. 157-173.

[33] Diamond, L. (2015), "Facing up to the democratic recession", *Journal of Democracy*, Vol. 26 No. 1, pp. 141-155.

[34] Gerschewski, J. (2021), "Erosion or decay? Conceptualizing causes and mechanisms of democratic regression", *Democratization*, Vol. 28 No. 1, pp. 43-62.

[35] Greven, M. (2009), "The erosion of democracy – the beginning of the end?", *Redescriptions: Political Thought, Conceptual History and Feminist Theory*, Vol. 13 No. 1, pp. 83-102.

[36] Grzymala-Busse, A. (2017), "Populism and the erosion of democracy in Poland and in Hungary", paper presented at the Conference "Global Populisms: A Threat to Democracy", Stanford University, Stanford, CA.

[37] Guasti, P. (2021), "Democratic erosion and democratic resilience in Central Europe during COVID-19", *Czech Journal of International Relations*, Vol. 56 No. 4, pp. 91-104.

[38] Pérez-Linan, A. and Altman, D. (2017), "Explaining the erosion of democracy: Can economic growth hinder democracy?", V-Dem Working Paper, No. 42.

[39] Rodrik, D. and Wacziarg, R. (2005), "Do democratic transitions produce bad economic outcomes?", *American Economic Review*, Vol. 95 No. 2, pp. 50-55.

[40] Chull Shin, D. (2021), "Democratic deconsolidation in East Asia: Exploring system realignments in Japan, Korea, and Taiwan", *Democratization*, Vol. 28 No. 1, pp. 142-160.

[41] Foa, R.S. and Mounk, Y. (2016), "The danger of deconsolidation: The democratic disconnect", *Journal of Democracy*, Vol. 27 No. 3, pp. 5-17; Foa, R.S. and Mounk, Y. (2017), "The signs of deconsolidation", *Journal of Democracy*, Vol. 28 No. 1, pp. 5-16.

[42] Linz, J. and Stepan, A. (1996), *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Johns Hopkins University Press, Baltimore.

Я. Зелінські[46]. До того ж, як вказує Ф. Закарія, низці країн властива форма «ілліберальної» демократії, в котрій існують деякі атрибути власне (нібито) демократії, зокрема частковий простір для опозиції і громадянського суспільства та регулярні змагальні вибори, але такі аспекти ліберальних демократій, як захист прав меншості/меншин чи верховенство права, відсутні або дуже слабкі[47]. Тому країни з «ілліберальною» формою демократії, як правило, класифікуються як гібридні політичні режими і позиціонуються як такі, що постійно знаходяться у політичному транзиті, а тому у них політичний транзит ніяк не може завершитись. Із цього слідує, що незавершені політичні переходи, серед іншого, можуть бути потрактовані і представлені як «неповністю завершені» чи «допоки незавершені» в конкретний момент або навіть як «ніколи незавершувані» з погляду попереднього минулого. Причому концептуальна і теоретична відмінність між цими поняттями доволі значна, адже категорія «незавершений» транзит, будучи значно простішою, вказує лише на те, що та чи інша країна так і не зуміла консолідувати свій політичний режим – демократичний або автократичний. Натомість «ніколи незавершуваний» транзит є значно складнішим поняттям та явищем, що може бути притаманним як «ілліберальним» демократіям і гібридним режимам (які ніяк не можуть завершити транзит, зокрема через неможливість остаточного вибору і закріплення/консолідації певного варіанту політичного режиму), так і трактованим як концепт, що загалом наголошує на неможливості завершення переходу і «закріплення» його в умовній точці рівноваги. Синтезуючим у цьому розрізі є розуміння, згідно з яким в рамках пропонованої парадигми і концептуалізації політичного транзиту за основу взято трактування політичного режиму як складного і динамічного явища, яке весь час може змінюватись, розвиватись і «рухатись» в ту чи іншу сторону внаслідок впливу багатьох внутрішніх і зовнішніх, інституційних і політичних факторів тощо.

Такий відхід від модернізаційної парадигми і концептуалізації та надання переваги транзитологічному й інституціональному підходу у рамках реконцептуалізації політичного транзиту безумовно змінює логіку формування і систематизації критеріїв для визначення ступеня консолідованості того чи іншого політичного режиму – як демократичного, так і автократичного – та окреслення його інститутів і відносин між ними. А це, своєю чергою, може мати навіть геополітичне значення, оскільки впливає чи принаймні може впливати на визначення і вивчення перспектив тієї чи іншої країни інтегруватися до міждержавних союзів, міжнародних організацій чи наднаціональних інститутів. Найвиразніше це виявляється у тому, що, наприклад, рівень демократичності країни нерідко виступає обов'язковим критерієм для такої інтеграції. Зокрема, досягнення рівня ліберальної чи консолідованої демократії є найосновнішою умовою для набуття членства в Європейському Союзі (ЄС) й інших євроатлантичних структурах та організаціях. Очевидно, що умови вступу до ЄС треба сприймати розрізнено, тобто умовний кандидат має досягти високого рівня дотримання верховенства права чи захисту індивідуальних прав і цілої низки інших умов, проте фактично і засадничо вони розглядаються комплексно та виражаються у тому, що кандидат повинен досягнути консолідації демократичних процедур й інститутів та стати ліберальною/консолідованою демократією. Відповідно, такий підхід вступає у деяке протиріччя з можливим трактуванням політичного транзиту як «ніколи незавершуваного», тому що свого часу демократична країна, яка була прийнята до відповідних наднаціональних структур – зокрема ЄС, – згодом може продемонструвати процес поступової і навіть різкої деконсолідації демократичних інститутів та процедур (набуваючи автократичних ознак), і це вже декілька разів траплялось на практиці. У випадку того ж ЄС подібна ситуація є казусом, оскільки безумовно порушує політичні й інституційні правила і принципи функціонування та членства в Унії, які побудовані на засадах

[43] Salman, T. (2007), "Bolivia and the paradoxes of democratic consolidation", *Latin American Perspectives*, Vol. 34 No. 6, pp. 111-130.
[44] Schedler, A. (1998), "What is democratic consolidation?", *Journal of Democracy*, Vol. 9 No. 2, pp. 91-107.
[45] Wuttke, A., Gavras, K. and Schoen, H. (2020), "Leader of the free world or pioneer in democracy's decline? Examining the democratic deconsolidation hypothesis on the mass level in East and West Germany", *Research & Politics*, Vol. 7 No. 1.
[46] Zilinsky, J. (2019), "Democratic deconsolidation revisited: Young Europeans are not dissatisfied with democracy", *Research & Politics*, Vol. 6 No. 1.
[47] Zakaria, F. (1997), "The rise of illiberal democracy", *Foreign Affairs*, Vol. 76 No. 6, pp. 22-43.

верховенства права та демократії, субсидіарності та колективності прийняття рішень. А це означає, що можлива деконсолідація демократії й автократичні елементи, які не були притаманними для певної країни на момент її вступу в ЄС, проте з'явилися згодом та вказують на «незавершеність» політичного транзиту, можуть «паралізувати» роботу головних інститутів ЄС та спровокувати системну кризу. Більше того, Унія може впливати на країни, які стають менш демократичними і навіть більш автократичними, лише фактично та опосередковано, використовуючи для цього здебільшого економічні методи і політичний тиск. Натомість формально-політичного інструменту, що міг би впливати на «девіантні» країни, у яких відбувається «ерозія» чи деконсолідація демократії, не кажучи вже про можливості виключення таких країн-членів, у ЄС на даний момент немає і вони навіть не планувались. Адже раніше превалювала саме модернізаційна парадигма розуміння транзиту, проте вона моментами виявилась хибною на тлі емпіричних доказів можливості «автократичного розвороту» навіть раніше консолідованих демократій, політичний транзит яких типово уявлявся як «завершений».

Саме на такому теоретичному і концептуальному тлі у дослідженні увагу буде приділено особливостям та складнощам незавершеного політичного транзиту на прикладі України. Стан дуже тривалого і перманентного політичного переходу та процесу демократизації в Україні, у тому числі як поки «ніколи незавершуваного» транзиту, став предметом наукових розвідок таких дослідників, як П. Д'Аньєрі, Р. Кравчук і Т. Кузьо[48], А. Каратницькі[49], П. Кубічек[50], Т. О'Брайен[51], О. Рєзнік[52], М. Рябчук[53] і Л. Шеллі[54]. Однак на відміну від ідей цих вчених, трансформацію та розвиток політичного режиму в Україні у представленому дослідженні заплановано розглянути в контексті з'ясування і порівняння динаміки змін типів систем правління та міжінституційних відносин. Завдяки цьому наголос буде зроблено на політичних й інституційних перешкодах, ризиках і перспективах завершення демократичного транзиту України, зокрема в розрізі її європейської інтеграції і війни. При цьому, кейс України буде розглянуто на тлі прикладів країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), Східної Європи (СЄ) і Південної-Східної Європи (ПСЄ), деякі з яких є або прагнуть стати членами ЄС, а деякі навіть не думають, деякі із яких станом на момент дослідження завершили процес консолідації своїх інститутів і режимів (як демократичних, так і автократичних), а деякі «застрягли» у політичному транзиті. Така дослідницька логіка надзвичайно важлива крізь призму України, зокрема для вироблення розуміння і заходів зі збереження, розвитку й консолідації демократичних тенденцій у цій державі та її просування до європейських і євроатлантичних структур.

Отже, у теоретичній частині дослідження було проаналізовано різні підходи, парадигми та концептуалізації, які використовуються для вивчення та порівняння політичних режимів і політичних транзитів. Загалом, описано і проаналізовано два найпоширеніші підходи – модернізаційний і транзитологічний/інституціональний. На цьому тлі увагу сфокусовано на виявлені різних типів, наслідків, напрямів, динаміки та сценаріїв політичного транзиту, а також на обґрунтуванні концепта «ніколи незавершуваного» транзиту крізь призму розробок про «ерозію» демократії у вже раніше консолідованих/ліберальних й «ілліберальних» демократіях. У наступних частинах дослідження ми звернемось до емпіричної верифікації запропонованих

[48] D'Anieri, P. (2015), *Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional Design*, Routledge, London; D'Anieri, P., Kravchuk, R. and Kuzio, T. (2018), *Politics and Society in Ukraine*, Routledge, London; Kuzio, T. (2002), *Ukraine: State and Nation Building*, Routledge, London; Kuzio, T. (2016), *Ukraine under Kuchma: Political Reform, Economic Transformation and Security Policy in Independent Ukraine*, Springer, Cham.

[49] Karatnycky, A. (1995), "Ukraine at the crossroads", *Journal of Democracy*, Vol. 6 No. 1, pp. 117-130.

[50] Kubicek, P. (1994), "Delegative democracy in Russia and Ukraine", *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 27 No. 4, pp. 423-441.

[51] O'Brien, T. (2010), "Problems of political transition in Ukraine: Leadership failure and democratic consolidation", *Contemporary Politics*, Vol. 16 No. 4, pp. 355-367.

[52] Reznik, O. (2016), "From the Orange Revolution to the Revolution of Dignity: Dynamics of the protest actions in Ukraine", *East European Politics and Societies*, Vol. 30 No. 4, pp. 750-765.

[53] Riabchuk, M. (2008), "Ukraine: Lessons Learned from Other Postcommunist Transitions", *Orbis*, Vol. 52 No. 1, pp. 41-64; Riabchuk, M. (2012), "Ukraine's 'Muddling Through': National Identity and Postcommunist Transition", *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 45 No. 3-4, pp. 439-446.

[54] Shelley, L. (2017), "Russia and Ukraine: Transition or tragedy?", in Roy Godson (Ed.), *Menace to Society*, Routledge, London, pp. 199-230.

концептуалізацій, зокрема спершу на прикладі країн ЦСЄ, СЄ і ПСЄ, а вже далі – більш детально та спеціалізовано України.

2. Верифікація концепта «ніколи незавершуваного» політичного транзиту на тлі порівняльного аналізу напрямів, динаміки і результатів політичних переходів у країнах Центрально-Східної, Південно-Східної та Східної Європи

Попередня – теоретична – частина дослідження була найперше присвячена опису особливостей, а відтак концептуалізації і реконцептуалізації різних підходів і парадигм щодо розуміння феномена політичного транзиту/переходу. На цій підставі констатовано, що первинним та найпоширенішими підходом стосовно пояснення сутності і змісту політичного транзиту є парадигма модернізації чи демократизації. Згідно з ідеями прихильників цього підходу політичний перехід розуміється як процес зміни автократичного або недемократичного типу політичного режиму на повністю або частково демократичний (ліберальний/консолідований чи хоча би електоральний/неконсолідований) тип політичного режиму або, інакше кажучи, узагальнено та спрощено – як демократизація. Супроводжується цей процес тим, що характеризується, з одного боку, «демонтажем» старих автократичних політичних інститутів, практик та систем, проте водночас, з іншого боку, регламентацією, імплементацією й інституціоналізацією нових систем, процедур та інститутів, які властиві демократичним суспільствам. Відтак політичний транзит у такому сенсі і згідно з таким підходом постає довготривалим процесом заміни автократії на демократію, однак із подальшими зусиллями з приводу її зміцнення, закріплення, інституціоналізації та консолідації. З цього цілком слушно слідує, що політичний перехід у рамках модернізаційної парадигми повинен обов'язково завершитися не лише вибором, а й встановленням демократичного режиму в тій чи іншій країні.

Усі кейси, які заперечують або повністю чи частково не виконують перелічених критеріїв демократичного політичного транзиту, безумовно не можуть вважатись прикладами демократії і навіть демократизації. З одного боку, вони не вписуються у модернізаційну парадигму і суто теоретично не викликають жодних аналітичних проблем. З іншого боку, це зовсім не означає, що для таких кейсів не притаманний політичний перехід, оскільки чимало країн могли коротко- і навіть довгостроково апробувати атрибути демократії і навіть частково чи повністю демократизуватись, а після цього здійснити «крен/розворот» свого політичного транзиту у напрямі не просто вибору, а навіть консолідації автократії тощо. Не кажучи вже про країни, які так по-справжньому і не випробували інститутів і процедур демократії, а після одних автократичних/гібридних режимів послідовно перейшли якщо у не більше, то і в не менше автократичні. Саме на цьому тлі напрошується висновок про те, що емпіричне/фактологічне заперечення чи невиконання модернізаційної парадигми одночасно може означати і її концептуальну недосконалість, бо політичний транзит може бути і на практиці дуже часто буває різностороннім – як демократизаційним, так і автократизаційним, – а тому й може вести як до консолідованих демократій, так і до консолідованих автократій як різних форм і векторів завершення переходу.

Враховуючи це та як вже зазначено у попередній частині дослідження, більшої теоретико-методологічної уваги й емпіричної верифікації в контексті дослідження і порівняння різних форм, динаміки й результатів політичних транзитів заслуговує транзитологічна й інституціональна/неоінституціональна парадигма. Це особливо вірно на тлі того факту, що в сучасній («постмодернізаційній») політичній науці вчені все частіше констатують факт існування феноменів «незавершених» і «ніколи незавершуваних» політичних чи навіть демократичних транзитів/переходів. Причому визначенні для підтвердження або відображення цього тенденції виявляються у різних вимірах і контекстах, з-поміж яких зокрема: а) неможливість «ілліберальних» або винятково електоральних демократій досягнути статусу ліберальних чи консолідованих демократій; б) процеси занепаду, деконсолідації й «ерозії» демократичних практик та інститутів у вже, як здавалося би, усталених і консолідованих демократіях, які буцім вдало завершили демократичний транзит; в) процеси динамічного коливання та зміни напрямів

і результатів незавершуваного політичного транзиту, що унаслідується переважанням то демократичних, то автократичних атрибутів політичного режиму[55].

Примітно те, що всі вказані й подібні алгоритми «незавершення» транзиту (а відтак «незавершеного» і навіть «ніколи незавершуваного» політичного переходу) найяскравіше виявляються саме в країнах обраної нами аналітичної вибірки, які раніше належали до складу СРСР, СФРЮ, загалом «Східного блоку» і які, відповідно, почали свої демократичні або загалом політичні перетворення й навіть отримали чи відновили незалежність відносно недавно. Так, сценарій перманентного перебування у статусі неконсолідованих/напівконсолідованих, «ілліберальних» або ж тільки електоральних демократій (навіть якщо деякі з них називати гібридними режимами) властивий, принаймні впродовж останніх 15–20 років, для більшості країн ПСЄ (Албанія, Північна Македонія, Сербія, Чорногорія), деяких країн СЄ (Грузія, Молдова, Україна) і навіть умовно й меншою мірою окремих країн ЦСЄ (Болгарія, Румунія, Хорватія). Своєю чергою, сценарій коротко- чи довгострокового занепаду, «ерозії» і деконсолідації демократичних інститутів та процедур й загалом демократії, а відтак й означення/детермінування «незавершеності» політичного транзиту, дещо інший. З-поміж аналізованих країн він притаманний передусім для деяких кейсів ЦСЄ (Польща й Угорщина) і навіть ПСЄ (Сербія), які спершу досягли дуже чи відносно високих демократичних показників і стали консолідованими/ліберальними чи хоча б напівконсолідованими демократіями, але згодом внаслідок тих чи інших причин суттєво погіршили рівень та якість демократії або й навіть узагалі перестали бути демократичними і натомість почали різною мірою автократизуватись. Приміром, після успішного завершення євроінтеграції і консолідації демократії більшість країн ЦСЄ продовжили зміцнювати або принаймні зберігати демократичні інститути та практики, але в деяких спостерігалася чи досі спостерігається «ерозія» і деконсолідація демократії. Нарешті, сценарій волатильності, коливання та мінливості напрямів і результатів – то більш демократичних, то більш автократичних, то проміжних – «допоки незавершеного» або «ніколи незавершеного» політичного транзиту вже звикло, принаймні за останні 15–20 років, властивий передусім для країн ПСЄ (Албанія, Боснія і Герцеговина, Косово, Північна Македонія, Сербія, Чорногорія), а також СЄ (Вірменія, Грузія, Молдова, Україна), але не ЦСЄ. При цьому, країни у рамках такого сценарію характеризуються тим, що вони ніколи насправді не були консолідованими демократіями чи автократіями, а дані, що засвідчують окреслені тенденції і всі сценарії загалом, детально висвітлені у табл. 1 і 2.

Зокрема, задля наповнення табл. 1 використано дані із трьох порівняльних проєктів – «Свобода у світі» і «Нації у транзиті» від організації «Freedom House», а також «V-Dem» («Розмаїття демократії») від однойменної організації. Проєкт «Свобода у світі» аналізує і порівнює стан політичних прав та громадянських свобод й ранжує політичні режими країн, присуджуючи їм статус «вільної», «частково вільної» чи «невільної». Один із варіантів ранжування здійснюється за шкалою від 1 до 7 балів, коли найнижчий бал позначає найвищий рівень демократичності чи свободи, а найвищий бал – найвищий рівень автократичності чи несвободи в країні.

[55] Berend, I. and Bugarič, B. (2015), "Unfinished Europe: Transition from communism to democracy in Central and Eastern Europe", *Journal of Contemporary History*, Vol. 50 No. 4, pp. 768-785; Calleros-Alarcón, J. (2008), *The Unfinished Transition to Democracy in Latin America*, Routledge, London; Coricelli, F. (2007), "Democracy in the post-communist world: Unfinished business", *East European Politics and Societies*, Vol. 21 No. 1, pp. 82-90; D'Amore, C. (2007), "The never-ending Italian transition", *South European Society and Politics*, Vol. 12 No. 2, pp. 247-251; Dardot, P. and Laval, C. (2019), *Never Ending Nightmare: The Neoliberal Assault on Democracy*, Verso Books, London; Mendelson, S.E. (2001), "Unfinished business: Democracy assistance and political transition in Eastern Europe and Eurasia", *Problems of Post-Communism*, Vol. 48 No. 3, pp. 19-27; Newell, J. and Carbone, M. (2009), "Italy, the never-ending transition and political science", *Bulletin of Italian Politics*, Vol. 1 No. 1, pp. 1-5; Pasquino, G. (2008), "Italy: The never-ending transition of a democratic regime", in Josep M. Colomer (Ed.), *Comparative European Politics*, Routledge, London, pp. 145-183; Przeworski, A. (2016), "Democracy: A never-ending quest", *Annual Review of Political Science*, Vol. 19, pp. 1-12; Turan, I. (2019), "Turkey's never-ending search for democracy", in Alpaslan Özerdem and Matthew Whiting (Eds.), *The Routledge Handbook of Turkish Politics*, Routledge, London, pp. 27-36; Turk, Ž. (2014), "Central and Eastern Europe in transition: An unfinished process?", *European View*, Vol. 13 No. 2, pp. 199-208.

Динаміка розвитку політичних режимів, політичних транзитів та якості демократії

Країна	FiW (рік фактичних даних, а не звіту)						NiT (рік фактичних даних, а не звіту)				
	1989-1992	2000	2009	2015	2021	2023	2004	2009	2015	2021	2023
Регіон Центрально-Східної Європи											
Болгарія (з 1990)	3,5	2,5	2,0	2,0 (80)	2,0 (79)	2,0 (78)	4,82 (64)	4,96 (66)	4,75 (63)	4,50 (58)	4,54 (59)
Естонія (з 1991)	2,5	1,5	1,0	1,0 (94)	1,0 (94)	1,0 (95)	6,04 (84)	6,04 (84)	6,07 (85)	6,00 (84)	6,00 (83)
Латвія (з 1991)	2,5	1,5	1,5	2,0 (86)	1,5 (88)	1,5 (88)	5,86 (81)	5,82 (80)	5,93 (82)	5,79 (80)	5,79 (80)
Литва (з 1991)	2,5	1,5	1,0	1,0 (91)	1,5 (89)	1,5 (89)	5,79 (80)	5,75 (79)	5,68 (78)	5,68 (78)	5,71 (79)
Польща (з 1989)	3,5	1,5	1,0	1,0 (93)	2,0 (81)	2,0 (80)	6,00 (83)	5,68 (78)	5,68 (78)	4,54 (59)	4,43 (57)
Румунія (з 1990)	5,5	2,0	2,0	2,0 (83)	2,0 (83)	2,0 (83)	4,61 (60)	4,54 (59)	4,54 (59)	4,36 (56)	4,39 (57)
Словаччина* (з 1990)	2,0	1,5	1,0	1,0 (89)	1,0 (90)	1,0 (90)	6,00 (83)	5,32 (72)	5,39 (73)	5,21 (70)	5,21 (70)
Словенія (з 1990)	2,5	1,5	1,0	1,0 (92)	1,5 (90)	1,0 (96)	6,32 (89)	6,07 (85)	6,00 (83)	5,75 (79)	5,79 (80)
Угорщина (з 1990)	2,0	1,5	1,0	2,0 (79)	3,0 (69)	3,0 (65)	6,04 (84)	5,61 (77)	4,71 (62)	3,57 (43)	3,57 (43)
Хорватія (з 1991)	3,5	2,5	1,5	1,5 (87)	1,5 (85)	2,0 (83)	4,25 (54)	4,29 (55)	4,32 (55)	4,25 (54)	4,25 (54)
Чехія* (з 1990)	2,0	1,5	1,0	1,0 (95)	1,0 (91)	1,0 (94)	5,71 (79)	5,79 (80)	5,79 (80)	5,54 (76)	5,54 (76)
Усереднені дані	2,9	1,7	1,2	1,4 (88)	1,6 (85)	1,6 (86)	5,58 (76)	5,44 (74)	5,35 (73)	5,01 (67)	5,02 (67)
Регіон Південно-Східної Європи											
Албанія (з 1991)	4,0	4,5	3,0	3,0 (67)	3,0 (67)	3,0 (68)	3,96 (49)	4,07 (51)	3,86 (48)	3,79 (46)	3,79 (46)
Боснія і Герцеговина* (з 1992)	6,0	4,5	3,5	3,5 (57)	4,0 (53)	4,5 (51)	3,82 (47)	3,75 (46)	3,50 (42)	3,21 (37)	3,18 (36)
Косово* (з 1992)	7,0	6,0	4,5	3,5 (52)	3,5 (56)	3,5 (60)	2,68 (28)	2,93 (32)	2,93 (32)	3,29 (38)	3,29 (38)
Північна Македонія (з 1992)	3,5	3,5	3,0	3,5 (57)	3,0 (67)	3,0 (67)	4,11 (52)	4,21 (54)	3,71 (45)	3,86 (48)	3,21 (37)
Сербія* (з 1992)	5,5	4,0	2,0	2,0 (78)	3,5 (62)	3,5 (57)	4,25 (54)	4,29 (55)	4,25 (54)	3,79 (46)	3,61 (43)
Чорногорія* (з 1992)	5,5	4,0	2,5	3,0 (70)	3,0 (67)	3,0 (69)	4,21 (54)	4,21 (54)	4,07 (51)	3,82 (47)	3,79 (46)
Усереднені дані	5,2	4,4	3,0	3,0 (64)	3,3 (62)	3,4 (62)	3,83 (47)	3,20 (49)	3,72 (45)	3,62 (44)	3,47 (41)
Регіон Східної Європи											
Азербайджан (з 1991)	5,0	5,5	6,5	6,5 (16)	7,0 (9)	7,0 (7)	2,14 (19)	1,61 (10)	2,38 (2)	1,07 (1)	1,07 (1)
Білорусь (з 1991)	4,0	6,0	6,5	6,5 (17)	7,0 (8)	7,0 (8)	1,36 (6)	1,50 (8)	1,36 (6)	1,11 (2)	1,11 (2)
Вірменія (з 1991)	5,0	4,0	5,0	4,5 (46)	4,0 (55)	4,0 (54)	2,82 (30)	2,61 (27)	2,64 (27)	3,11 (35)	3,07 (35)
Грузія (з 1991)	5,5	4,0	4,0	3,0 (64)	3,5 (58)	3,5 (58)	3,04 (34)	3,07 (35)	3,39 (40)	3,04 (34)	3,04 (34)
Молдова (з 1991)	4,5	3,0	3,5	3,0 (60)	3,0 (62)	3,0 (61)	2,93 (32)	2,86 (31)	3,11 (35)	3,14 (36)	3,75 (46)
росія (з 1991)	3,0	5,0	5,5	6,0 (22)	6,5 (19)	6,5 (13)	2,39 (23)	1,86 (14)	1,50 (8)	1,11 (2)	1,07 (1)
Україна (з 1991)	3,0	4,0	2,5	3,0 (61)	3,0 (61)	4,0 (49)	3,50 (42)	3,61 (43)	3,32 (39)	3,36 (39)	3,43 (40)
Усереднені дані	4,2	4,5	4,7	4,6 (41)	3,8 (39)	4,4 (36)	2,59 (26)	2,44 (24)	2,52 (22)	2,27 (21)	2,36 (23)
Загалом усі країни											
Усереднені дані	3,8	3,2	2,7	2,6 (68)	2,8 (66)	3,0 (65)	4,25 (56)	3,95 (53)	3,93 (53)	3,77 (48)	3,55 (48)

[56] Умовні позначення: FiW – індекс проєкту «Свобода у світі» («Freedom in the World») організації «Freedom House»; NiT – індекс проєкту «Нації у транзиті» («Nations in Transit») організації «Freedom House»; V-Dem LDI – індекс ліберальної демократії проєкту «Розмаїття демократії» («Varieties of Democracy»); SoG – система державного правління; Pre – президентська система правління; Par – парламентська система правління; SP+ – напівпрезидентська система правління прем'єр-президентського типу; SP- – напівпрезидентська система правління президентсько-парламентського типу; * – позначення того факту,

Таблиця 1

в країнах Центрально-Східної, Південно-Східної і Східної Європи (1989–2023 рр.)[56]

V-Dem LDI (рік фактичних даних, а не звіту)						SoG					
1989-1991	2000	2009	2015	2021	2023	1989-1991	2000	2009	2015	2021	2023
Регіон Центрально-Східної Європи											
0,46	0,62	0,60	0,57	0,56	0,59	Par	SP+	SP+	SP+	SP+	SP+
0,53	0,81	0,81	0,85	0,85	0,84	Par	Par	Par	Par	Par	Par
0,49	0,70	0,70	0,76	0,74	0,77	Par	Par	Par	Par	Par	Par
0,71	0,76	0,79	0,78	0,74	0,73	Par/ SP+	SP+	SP+	SP+	SP+	SP+
0,29	0,80	0,83	0,78	0,42	0,44	Par/ SP+	SP+	SP+	SP+	SP+	SP+
0,30	0,43	0,53	0,60	0,61	0,50	Par/ SP+	SP+	SP+	SP+	SP+	SP+
0,72	0,75	0,74	0,73	0,77	0,74	Par	SP+	SP+	SP+	SP+	SP+
0,51	0,76	0,79	0,80	0,63	0,65	SP+	SP+	SP+	SP+	SP+	SP+
0,72	0,76	0,77	0,48	0,35	0,33	Par	Par	Par	Par	Par	Par
0,16	0,62	0,66	0,70	0,65	0,64	Par/ SP-	SP+	SP+	SP+	SP+	SP+
0,72	0,81	0,82	0,78	0,71	0,81	Par	Par	Par	SP+	SP+	SP+
0,53	0,71	0,73	0,71	0,63	0,64	–	–	–	–	–	–
Регіон Південно-Східної Європи											
0,27	0,34	0,45	0,44	0,44	0,40	Par	Par	Par	Par	Par	Par
0,11	0,40	0,38	0,37	0,34	0,35	SP+	SP+	SP+	SP+	SP+	SP+
0,15	0,16	0,38	0,45	0,49	0,49	SP+	SP+	Par	Par	Par	Par
0,26	0,34	0,38	0,27	0,39	0,36	Par/ SP+	SP+	SP+	SP+	SP+	SP+
0,15	0,27	0,53	0,34	0,24	0,25	SP+	SP+	SP+	SP+	SP+	SP+
0,15	0,33	0,40	0,37	0,41	0,47	SP+	SP+	SP+	SP+	SP+	SP+
0,18	0,30	0,42	0,37	0,38	0,38	–	–	–	–	–	–
Регіон Східної Європи											
0,10	0,08	0,07	0,07	0,07	0,06	Pre	SP-	SP-	SP-	SP-	SP-
0,37	0,11	0,10	0,10	0,04	0,04	Par	SP-	SP-	SP-	SP-	SP-
0,36	0,22	0,18	0,21	0,54	0,42	Par/ SP-	SP-	SP+	SP+	Par	Par
0,14	0,21	0,33	0,51	0,48	0,47	Par/ SP+	Pre	SP-	SP+	SP+	SP+
0,33	0,44	0,36	0,47	0,63	0,61	SP+	SP+	Par	Par	SP+	SP+
0,13	0,22	0,14	0,11	0,10	0,06	SP+	SP-	SP-	SP-	SP-	SP-
0,28	0,23	0,40	0,23	0,32	0,25	SP-	SP-	SP+	SP+	SP+	SP+
0,24	0,21	0,22	0,24	0,31	0,27	–	–	–	–	–	–
Загалом усі країни											
0,35	0,46	0,50	0,48	0,48	0,47	–	–	–	–	–	–

що вказана держава в певні аналітичні періоди формально була частиною іншої держави (Чехія і Словаччина – Чехословаччини, а Боснія і Герцеговина, Косово, Сербія і Чорногорія – Югославії); сірим виділенням позначено погіршення показників порівняно з попереднім періодом. Транзит у різних державах почався в різний час, але у рамках 1989–1992 рр., тому рік в дужках по кожній країні позначає рік аналітичних даних у стовпці з проміжком 1989–1992 рр. Використані дані: Freedom House (2024a), "Aggregate Category and Subcategory Scores, 2003-2024", available at: https://freedomhouse.org/sites/default/

Своєю чергою, проєкт «Нації у транзиті» визначає і ранжує не лише тип політичного режиму (більше чи менше демократичний або автократичний) у тій чи іншій країні, але і його якість та ступінь консолідації інститутів у ньому. Відповідно, цей проєкт розставляє оцінки також у рамках континууму за шкалою від 1 до 7 балів, але 1 бал тут позначає максимально консолідовану автократію, а натомість 7 балів – максимально консолідовану демократію. Примітно те, що обидва проєкти опціонально пропонують оцінювання і порівняння, виражені в 100-бальній шкалі, де 0 балів – максимальна автократія/несвобода, а 100 балів – максимальна демократія/свобода. Нарешті, проєкт «V-Dem» аналізує й індексує ступінь розвитку різних концептів і профілів демократії, серед яких нашу увагу зосереджено винятково на індексі ліберальної демократії. Проєкт ставить країнам оцінку за шкалою від 0 до 1 бала, де оцінка 1 вважається найвищою із погляду розвитку ліберальної демократії. Паралельно за кожен кореспондуючий/вказаний у таблиці рік було визначено систему правління кожної аналізованої країни. Використовуючи всі ці дані, представлено динаміку показників ступеня демократії/автократії в країнах ЦСЄ, ПСЄ й СЄ у різні часові періоди: спочатку для одного року в діапазоні 1989–1992 рр. – як рік «старту» посткомуністичних перетворень та політичного транзиту в країнах колишнього «Східного блоку»; 2000 р. – як бар'єрний рік кінця XX та початку XXI століть; 2009 р. – як рік розпалу світової фінансово-економічної кризи; 2015 р. – як рік розпалу європейської міграційної кризи і російського вторгнення на сході України; 2021 р. – як останній рік перед початком повномасштабного вторгнення росії в Україну; 2023 р. – як рік із найновішими та найактуальнішими станом на момент дослідження даними після початку повномасштабної російсько-української війни.

Проаналізувавши дані, наведенні в табл. 1, можна зробити цілу низку висновків та виокремити чимало тенденцій і сценаріїв політичного транзиту. Зокрема, можемо сказати, що високих та найвищих у вибірці демократичних показників наскрізно досягнули країни ЦСЄ, які успішно інтегрувались в ЄС. Проте абсолютно не вірно стверджувати, що у всіх цих країнах після їхнього вступу в ЄС перехідні процеси і політичний транзит повністю «завершились». Наприклад, Польща, Угорщина і Хорватія переживали чи переживають «відступ» від демократичних цінностей та свобод, що позначається на їхніх кількісних показниках, тоді як Болгарія і Румунія демонструють стабільний розвиток свого політичного режиму, проте залишаючись у статусі напівконсолідованих демократій. Своєю чергою, Естонія, Латвія, Литва, Словаччина, Словенія та Чехія демонструють незначні зміни у динаміці розвитку своїх політичних режимів, все-таки залишаючись консолідованими демократіями[57]. До того ж, варто зазначити, що всі країни,

files/2024-02/Aggregate_Category_and_Subcategory_Scores_FIW_2003-2024.xlsx (accessed 9 November 2024); Freedom House (2024b), "All Data, FIW 2013-2024", available at: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2024-02/All_data_FIW_2013-2024.xlsx (accessed 9 November 2024); Freedom House (2024c), "All Data, NIT 2005-2024", available at: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2024-05/All_Data_Nations_in_Transit_NIT_2005-2024_For_website.xlsx (accessed 9 November 2024); Freedom House (2024d), "Country and Territory Ratings and Statuses, 1973-2024", available at: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2024-02/Country_and_Territory_Ratings_and_Statuses_FIW_1973-2024.xlsx (accessed 9 November 2024); Semi-presidentialism (n.d.), "The semi-presidential one", available at: http://www.semipresidentialism.com/ (accessed 9 November 2024); V-Dem (2024), "Country-Year: V-Dem Core: Ver. 14", available at: https://v-dem.net/data/the-v-dem-dataset/country-year-v-dem-core-v14/ (accessed 9 November 2024). Власні інтерпретації для таблиці здійснено на підставі іншого різноманітного фактажу та законодавства.

[57] Bakke, E. and Sitter, N. (2020), "The EU's enfants terribles: Democratic backsliding in Central Europe since 2010", *Perspectives on Politics*, Vol. 20 No. 1, pp. 22-37; Berend, I. and Bugarič, B. (2015), "Unfinished Europe: Transition from communism to democracy in Central and Eastern Europe", *Journal of Contemporary History*, Vol. 50 No. 4, pp. 768-785; Čepo, D. (2020), "Structural weaknesses and the role of the dominant political party: Democratic backsliding in Croatia since EU accession", *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 20 No. 1, pp. 141-159; Gora, A. and de Wilde, P. (2022), "The essence of democratic backsliding in the European Union: Deliberation and rule of law", *Journal of European Public Policy*, Vol. 29 No. 3, pp. 342-362; Guasti, P. (2021), "Democratic erosion and democratic resilience in Central Europe during COVID-19", *Czech Journal of International Relations*, Vol. 56 No. 4, pp. 91-104; Hanley, S. (2018), "Understanding the illiberal turn: Democratic backsliding in the Czech Republic", *East European Politics*, Vol. 34 No. 3, pp. 276-296; Iusmen, I. (2015), "EU leverage and democratic backsliding in Central and Eastern Europe: The case of Romania", *Journal of Common Market Studies*, Vol. 53 No. 3, pp. 593-608; Kelemen, R.D. (2017), "Europe's other democratic deficit: National authoritarianism in Europe's democratic union", *Government and Opposition*, Vol. 52

описані вище, мають парламентські або парламентаризовані напівпрезидентські (прем'єр-президентські) системи правління, демонструючи при цьому відносно низьку конституційну волатильність, а отримані нами висновки із приводу сценаріїв політичного транзиту підтверджуються усіма використовуваними проєктами (FiW, NiT і V-Dem).

На цьому тлі окремої уваги потребують саме ті країни і девіантні випадки, які свого часу стали консолідованими демократіями та, на перший погляд, завершили свій політичний транзит, але з часом виявилось, що це неправда, адже вони почали не просто погіршувати свої демократичні показники, а «проживати» період «ерозії» чи деконсолідації демократії (Польща з 2015 р.) і навіть автократизації (Угорщина з 2010 р.). Зокрема, активна деконсолідація демократичних інститутів в Угорщині почалась з 2010 року, коли партія «Фідес» змогла зайняти більшість у парламенті, а її очільник В. Орбан став главою уряду (після цього ситуація ще декілька разів незмінно повторилась і залишається такою на момент дослідження). Таким чином партія «Фідес» та В. Орбан фактично підпорядкували собі роботу парламенту й навіть політичну систему, особливо з моменту набрання чинності нової конституції в 2012 році. Річ у тім, що такі «запобіжники» узурпації влади, як конституційний суд, виявились повністю «пригніченими» і контрольованими. Крім того, в Угорщині саме на користь найбільшої партії «Фідес» було модифіковано мажоритарну виборчу систему змішаного членства з частковою компенсацією мандатів, внаслідок чого мажоритарна складова цієї системи почала відігравати відчутно більшу роль, ніж у попередньому виборчому дизайні. До того ж, кількість мандатів у парламенті була скорочена з 386 до 199, а кількість одномандатних округів була підвищена. Відтак поточно (і вже понад десять минулих років) в Угорщині відбувається парадоксальна для політичної теорії персоналізація/прем'єризація парламентської системи правління і поступовий демократичний «відступ» чи навіть автократизація (продемонстровані у всіх використовуваних нами проєктах – FiW, NiT і V-Dem тощо; див. табл. 1), що безумовно є нонсенсом з огляду на те, що політичні практики Угорщини суперечать цінностям ЄС, членом якого вона є[58].

No. 2, pp. 211-238; Kubas, S. (2021), "The process of deterioration of liberal democracy in the Visegrad Group countries: Institutional perspective", *Politologija*, Vol. 103 No. 3, pp. 41-74; Malčič, M. and Krašovec, A. (2019), "New parties and democracy in Slovenia", *Politics in Central Europe*, Vol. 15 No. 1, pp. 115-137; Mişcoiu, S. (2021), *Democratic Consolidation and Europeanization in Romania: A One-Way Journey or a Return Ticket?*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne; Nikić Čakar, D. and Čular, G. (2022), "Democratic consolidation and electoral system change in Croatia: What is wrong with the proportional representation?", *Political Studies Review*, Vol. 20 No. 4, pp. 564-577; Pridham, G. (2009), "Democratic consolidation in the Czech Republic: Comparative perspectives after twenty years of political change", *Politologický časopis*, Vol. 16 No. 4, pp. 267-287; Vachudova, M. (2020), "Ethnopopulism and democratic backsliding in Central Europe", *East European Politics*, Vol. 36 No. 3, pp. 318-340; Vachudova, M. (2021), "Populism, democracy, and party system change in Europe", *Annual Review of Political Science*, Vol. 24 No. 1, pp. 471-498; Zilinsky, J. (2019), "Democratic deconsolidation revisited: Young Europeans are not dissatisfied with democracy", *Research & Politics*, Vol. 6 No. 1.

[58] Bánkuti, M., Halmai, G. and Scheppele, K.L. (2015), "Hungary's illiberal turn: Disabling the constitution", in Krasztev, P. and Van Til, J. (Eds.), *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy*, Central European University Press, Budapest, pp. 37-46; Bernhard, M. (2021), "Democratic backsliding in Poland and Hungary", *Slavic Review*, Vol. 80 No. 3, pp. 585-607; Bogaards, M. (2018), "De-democratization in Hungary: Diffusely defective democracy", *Democratization*, Vol. 25 No. 8, pp. 1481-1499; Chronowski, N., Varju, M., Bárd, P. and Sulyok, G. (2019), "Hungary: Constitutional (r)evolution or regression?", in Albi, A. and Bardutzky, S. (Eds.), *National Constitutions in European and Global Governance: Democracy, Rights, the Rule of Law*, T.M.C. Asser Press, The Hague, pp. 141-158; Herman, L. (2016), "Re-evaluating the post-communist success story: Party elite loyalty, citizen mobilization and the erosion of Hungarian democracy", *European Political Science Review*, Vol. 8 No. 2, pp. 251-284; Kubas, S. (2022), "Illiberal democracy in the comparative analysis of Hungary and Poland", *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*, Vol. 2 No. 66, pp. 253-267; Lendvai, P. (2019), "The transformer: Orbán's evolution and Hungary's demise", *Foreign Affairs*, Vol. 98 No. 5, pp. 44-54; Lendvai-Bainton, N. and Szelewa, D. (2021), "Governing new authoritarianism: Populism, nationalism and radical welfare reforms in Hungary and Poland", *Social Policy & Administration*, Vol. 55 No. 4, pp. 559-572; Mészáros, G. (2020), "Carl Schmitt in Hungary: Constitutional crisis in the shadow of Covid-19", *Review of Central and East European Law*, Vol. 45 No. 2-3, pp. 1-22; Roznai, Y. (2022), "Constitutional transformation: Hungary", in Law, D. (Ed.), *Constitutionalism in Context (Comparative Constitutional Law and Policy)*, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 136-156; Scheppele, K. (2015), "Understanding Hungary's constitutional revolution", in von Bogdandy, A. and Sonnevend, P. (Eds.), *Constitutional Crisis in the European Constitutional Area: Theory,*

Своєю чергою, тимчасовий регрес демократії у Польщі не був настільки же виразним, різким і тривалим, як в Угорщині. Каталізатором процесу деконсолідації демократичних інститутів і практик тут стала абсолютна електоральна перемога партії «Право і справедливість» в 2015 році й отримання нею статусу домінуючої – за результатами парламентських виборів і за результатами перемоги її кандидата А. Дуди на президентських виборах (а також повтор цієї історії в ході наступних виборів). Завдяки цьому в Польщі склалася і до 2023 року тривала ситуація, коли президент і прем'єр-міністр були афілійовані з найбільшою і домінуючою партією в парламенті – система уніфікованої більшості, – яка власне й призвела до часткової деконсолідації демократії в умовах польської напівпрезидентської системи правління та формального і неформального концентрування влади в руках партії «Право і справедливість». До цього додавались спроби партії внести зміни у законодавство про судоустрій та «згорнути» процес децентралізації влади[59]. Відтак ці кроки дуже негативно позначилися на оцінці демократичних процесів у Польщі, що підтверджено усіма використовуваними нами проєктами – FiW, NiT і V-Dem тощо (див. табл. 1). Лише парламентські вибори 2023 р., на яких «Право і справедливість» втратила свою більшість у легіслатурі, фактично зупинили деконсолідацію демократії в Польщі.

З іншого боку й абсолютно на противагу, в табл. 1 також репрезентовано кейси країн, які мають консолідовані автократичні режими. Таких країн у нашій вибірці представлено лише три – Азербайджан, Білорусь та росію – і це, що примітно станом на момент дослідження, винятково країни регіону СЄ. Активний процес автократизації цих країн розпочинається та припадає на 2000-і роки й станом на сьогодні вони досягнули максимальних або майже максимальних оцінок невільних країн (6,5 та 7,0 бала за проєктом FiW, відповідно) і консолідованих автократій (близько 1,0 бала або 0,10 бала і нижче за проєктами NiT та V-Dem, відповідно). Примітно й те, що означені країни відрізняються від усіх інших аналізованих європейських держав тим, що мають і не парламентаризовані, і навіть не збалансовані системи правління, а навпаки давно апробують президентські чи президенціалізовані (президентсько-парламентські) напівпрезидентські системи правління, що, скоріше за все, власне і є каталізатором швидкої консолідації автократичних інститутів та практик у цих країнах. Тільки умовно та значно меншою мірою до цієї групи країн свого часу належала Вірменія, навіть попри те, що вона ніколи

Law and Politics in Hungary and Romania, Hart/Beck, Oxford, pp. 111-124; Szombati, K. (2021), "The consolidation of authoritarian rule in rural Hungary: Workfare and the shift from punitive populist to illiberal paternalist poverty governance", *Europe-Asia Studies*, Vol. 73 No. 9, pp. 1703-1725; Tushnet, M. and Bugarič, B. (2021), "Populist authoritarianism: Hungary and Poland", in Tushnet, M. and Bugarič, B. (Eds.), *Power to the People: Constitutionalism in the Age of Populism*, Oxford Academic, Oxford, pp. 81-104.

[59] Bernhard, M. (2021), "Democratic backsliding in Poland and Hungary", *Slavic Review*, Vol. 80 No. 3, pp. 585-607; Kinowska-Mazaraki, Z. (2021), "The Polish paradox: From a fight for democracy to the political radicalization and social exclusion", *Social Sciences*, Vol. 10 No. 3, pp. 1-14; Kubas, S. (2022), "Illiberal democracy in the comparative analysis of Hungary and Poland", *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*, Vol. 2 No. 66, pp. 253-267; Kustra-Rogatka, A. (2023), "The hypocrisy of authoritarian populism in Poland: Between the facade rhetoric of political constitutionalism and the actual abuse of apex courts", *European Constitutional Law Review*, Vol. 19 No. 1, pp. 25-58; Lendvai-Bainton, N. and Szelewa, D. (2021), "Governing new authoritarianism: Populism, nationalism and radical welfare reforms in Hungary and Poland", *Social Policy & Administration*, Vol. 55 No. 4, pp. 559-572; Piotrowski, G. (2020), "Civil society in illiberal democracy: The case of Poland", *Politologický časopis*, Vol. 27 No. 2, pp. 196-214; Riedel, R. (2019), "Populism is the only game in town: Poland's illiberal turn as an authoritarian threat", *Sicherheit Und Frieden*, Vol. 37 No. 1, pp. 24-28; Sadurski, W. (2018), "How democracy dies (in Poland): A case study of anti-constitutional populist backsliding", Sydney Law School Research Paper, No. 18/01; Sadurski, W. (2019), *Illiberal Democracy or Populist Authoritarianism? Poland's Constitutional Breakdown*, Oxford Academic, Oxford; Stambulski, M. (2022), "Constitutional populism and the rule of law in Poland", in Krygier, M., Czarnota, A. and Sadurski, W. (Eds.), *Anti-Constitutional Populism*, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 336-365; Surowiec, P., Kania-Lundholm, M. and Winiarska-Brodowska, M. (2020), "Towards illiberal conditioning? New politics of media regulations in Poland (2015-2018)", *East European Politics*, Vol. 36 No. 1, pp. 27-43; Tushnet, M. and Bugarič, B. (2021), "Populist authoritarianism: Hungary and Poland", in Tushnet, M. and Bugarič, B. (Eds.), *Power to the People: Constitutionalism in the Age of Populism*, Oxford Academic, Oxford, pp. 81-104; Tworzecki, H. (2019), "Poland: A case of top-down polarization", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 681 No. 1, pp. 97-119.

після отримання незалежності в 1991 р. не була автократією, а була гібридним політичним режимом, у якому часто переважали атрибути не демократії, а саме автократії. До певної міри це зумовлено тим, що для Вірменії різного часу були притаманні вкрай різні системи правління, зокрема спочатку від президентсько-парламентської до прем'єр-президентської напівпрезидентської, а згодом – навіть до парламентської.

Ще інша група країн, які досі більшою мірою перебували поза нашою увагою, – це головно держави ПСЄ, а також держави СЄ, що умовно розташовуються на «арені» саме «ніколи незавершуваних» (або в будь-якому випадку довготривалих) політичних транзитів від автократії до демократії та/чи навпаки або ж коливаються між більш демократичними й більш автократичними опціями політичних режимів. Інакше кажучи, ці країни «застрягли» десь по середині у континуумі між автократичними та демократичними типами режиму, будучи так званими гібридними режимами у різних (більш демократичних чи більш автократичних) і навіть змінюваних формах та демонструючи або відносно незначні коливання в одну зі сторін континууму, або стабільно знаходячись в приблизно одній і тій самій точці транзиту. У науковій літературі їх ідентифікують доволі часто, проте іменують по-різному, зокрема як суто електоральні демократії, дефектні демократії[60], «ілліберальні» демократії[61], змагальні автократії[62] тощо. У нашому аналітичному випадку це такі країни ПСЄ і СЄ, як Албанія, Боснія і Герцеговина, Вірменія, Грузія, Косово, Молдова, Північна Македонія, Сербія, Чорногорія й Україна, про що можна зробити загальний висновок за орієнтовно 30 років з даних табл. 1, а також більш уточнений висновок на підставі детальнішого розгляду динаміки політичних режимів і транзитів цих країн за останні майже 15 років згідно з даними у табл. 2.

Наведені дані дають підстави стверджувати, що взяті до уваги країни ПСЄ та СЄ демонструють різноспрямовані та не дуже значні коливання своїх політичних транзитів, проте загалом «залишаються» зі своєю усередненою оцінкою як різних форм гібридних режимів. Разом із цим, окремі країни, такі як Албанія, Вірменія, Косово, Молдова, Північна Македонія, Чорногорія, станом на момент дослідження і декілька років до цього мали певний демократизаційний прогрес або принаймні демонстрували стабільність показників свого політичного транзиту й політичних режимів. Натомість Боснія і Герцеговина, Грузія, Сербія й Україна демонстрували деяке погіршення ситуації та регрес розвитку демократичних інститутів

[60] Bogaards, M. (2018), "De-democratization in Hungary: Diffusely defective democracy", *Democratization*, Vol. 25 No. 8, pp. 1481-1499; Bogaards, M. (2009), "How to classify hybrid regimes? Defective democracy and electoral authoritarianism", *Democratization*, Vol. 16 No. 2, pp. 399-423; Croissant, A. (2004), "From transition to defective democracy: Mapping Asian democratization", *Democratization*, Vol. 11 No. 5, pp. 156-178; Merkel, W. and Croissant, A. (2004), "Conclusion: Good and defective democracies", *Democratization*, Vol. 11 No. 5, pp. 199-213.

[61] Hanley, S. (2018), "Understanding the illiberal turn: Democratic backsliding in the Czech Republic", *East European Politics*, Vol. 34 No. 3, pp. 276-296; Karatnycky, A. (1999), "The decline of illiberal democracy", *Journal of Democracy*, Vol. 10 No. 1, pp. 112-125; Krasztev, P. and Van Til, J. (2015), *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy*, Central European University Press, Budapest; Piotrowski, G. (2020), "Civil society in illiberal democracy: The case of Poland", *Politologický časopis*, Vol. 27 No. 2, pp. 196-214; Plattner, M. (2019), "Illiberal democracy and the struggle on the right", *Journal of Democracy*, Vol. 30 No. 1, pp. 5-19; Smith, P.H. and Ziegler, M.R. (2008), "Liberal and illiberal democracy in Latin America", *Latin American Politics and Society*, Vol. 50 No. 1, pp. 31-57; Wagrandl, U. (2021), "A theory of illiberal democracy", in Sajó, A., Uitz, R. and Holmes S. (Eds.), *Routledge Handbook of Illiberalism*, Routledge, London, pp. 94-117; Wodak, R. (2022), "Entering the 'post-shame era': The rise of illiberal democracy, populism and neo-authoritarianism in Europe", in Foster, R. and Grzymski, J. (Eds.), *The Limits of Europe: Identities, Spaces, Values*, Bristol University Press, Bristol, pp. 207-227; Zakaria, F. (1997), "The rise of illiberal democracy", *Foreign Affairs*, Vol. 76 No. 6, pp. 22-43; Zakaria, F. (2003), *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad*, Penguin Group, New York.

[62] Brumberg, D. (2002), "Democratization in the Arab world? The trap of liberalized autocracy", *Journal of Democracy*, Vol. 13 No. 4, pp. 56-68; Levitsky, S. and Way, L. (2002), "Elections without democracy: The rise of competitive authoritarianism", *Journal of Democracy*, Vol. 13 No. 2, pp. 51-65; Levitsky, S. and Way, L. (2010), *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*, Cambridge University Press, Cambridge; Way, L. (2004), "The sources and dynamics of competitive authoritarianism in Ukraine", *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 20 No. 1, pp. 143-161; Zavadskaya, M. and Welzel, C. (2015), "Subverting autocracy: Emancipative mass values in competitive authoritarian regimes", *Democratization*, Vol. 22 No. 6, pp. 1105-1130.

і практик. Тим не менше це дуже спорадичні, ситуативні та короткострокові висновки, адже в триваліших часових рамках для всіх перелічених у цій групі країн притаманні волатильність і коливальний рух політичних транзитів/режимів у різних напрямах. Тому однозначно заявляти про «покращення» чи «погіршення» ситуації недоцільно, адже оцінки по кожній країні між собою подеколи відрізняються навіть мінімально (приміром, на 1–2 бали за 100-бальною шкалою). А це власне і слугує емпіричним підтвердженням того, що аналізовані країни дійсно «застрягли» в одній умовній точці континууму розвитку політичного режиму.

Таблиця 2

Динаміка розвитку політичних режимів країн Південно-Східної та Східної Європи з «ніколи незавершуваним» транзитом (2010–2023 рр., згідно з FiW)[63]

Країна	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Регіон Південно-Східної Європи														
Албанія	3,0	3,0	3,0 (63)	3,0 (67)	3,0 (67)	3,0 (67)	3,0 (68)	3,0 (68)	3,0 (68)	3,0 (67)	3,0 (66)	3,0 (67)	3,0 (67)	3,0 (68)
Боснія і Герцеговина	3,5	3,5	3,0 (62)	3,0 (61)	3,5 (60)	3,5 (57)	4,0 (57)	4,0 (55)	4,0 (55)	4,0 (53)	4,0 (53)	4,0 (53)	4,0 (52)	4,5 (51)
Косово	4,5	4,5	4,5 (42)	4,5 (43)	4,5 (52)	3,5 (52)	3,5 (52)	3,5 (52)	3,5 (54)	3,5 (56)	4,5 (54)	3,5 (56)	3,5 (60)	3,5 (60)
Північна Македонія	3,0	3,0	3,0 (64)	3,0 (64)	3,5 (60)	3,5 (57)	3,5 (57)	3,5 (58)	3,5 (59)	3,0 (63)	3,0 (66)	3,0 (67)	3,0 (68)	3,0 (64)
Сербія	2,0	2,0	2,0 (78)	2,0 (78)	2,0 (80)	2,0 (78)	2,5 (76)	2,5 (73)	3,0 (67)	3,5 (66)	3,5 (64)	3,5 (66)	3,5 (62)	3,5 (57)
Чорногорія	2,5	2,5	2,5 (72)	2,5 (71)	2,5 (71)	3,0 (70)	3,0 (69)	3,0 (67)	3,5 (65)	3,5 (62)	3,0 (63)	3,0 (67)	3,0 (67)	3,0 (69)
Регіон Східної Європи														
Вірменія	5,0	5,0	4,5 (42)	4,5 (43)	4,5 (46)	4,5 (46)	4,5 (45)	4,5 (45)	4,0 (51)	4,0 (53)	4,0 (55)	4,0 (55)	4,0 (54)	4,0 (54)
Грузія	3,5	3,5	3,0 (60)	3,0 (63)	3,0 (64)	3,0 (64)	3,0 (64)	3,0 (64)	3,0 (63)	3,0 (61)	3,5 (60)	3,5 (58)	3,5 (58)	3,5 (58)
Молдова	3,0	3,0	3,0 (65)	3,0 (64)	3,0 (63)	3,0 (60)	3,0 (62)	3,0 (61)	3,5 (58)	3,5 (60)	3,0 (61)	3,0 (62)	3,0 (62)	3,5 (61)
Україна	3,0	3,5	3,5 (57)	3,5 (55)	3,0 (62)	3,0 (61)	3,0 (61)	3,0 (62)	3,5 (60)	3,0 (62)	3,5 (60)	3,0 (61)	4,0 (50)	4,0 (49)

Чи не найяскравішу девіантну практику й історію в цьому розрізі демонструє Сербія, яка виявилась кейсом не лише «ерозії» чи «відступу» демократії, а й доказом того (рівно як і Угорщина, описана вище), що політичний транзит завершити дуже складно, навіть якщо йдеться вже про напівконсолідовану демократію. Попри те, що Сербія не є членом ЄС, як Угорщина, ця країна є релевантним випадком для аналізу, адже має опосередковані зв'язки з Унією, будучи кандидатом на вступ до неї. Ще у 2006–2017 рр. Сербія демонструвала стабільні показники вільної країни та напівконсолідованої демократії, отримуючи згідно з проєктом FiW оцінки в межах від 2,5 до 2,0 бала. Але після перемоги на парламентських виборах 2016 р. партії «Сербія не повинна зупинятися» та перемоги на президентських виборах 2017 р. А. Вучича фактично почалось поступове погіршення демократичних показників. В умовах використовуваної в Сербії прем'єр-президентської напівпрезидентської конструкції склалась система уніфікованої більшості, за рахунок чого відбулось фактичне посилення інституту президента та, як наслідок,

[63] Сірим виділенням позначено випадки відносного погіршення показників окремих країн порівняно з попереднім періодом. Використані для таблиці дані: Freedom House (2024a), "Aggregate Category and Subcategory Scores, 2003-2024", available at: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2024-02/Aggregate_Category_and_Subcategory_Scores_FIW_2003-2024.xlsx (accessed 9 November 2024); Freedom House (2024b), "All Data, FIW 2013-2024", available at: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2024-02/All_data_FIW_2013-2024.xlsx (accessed 9 November 2024); Freedom House (2024d), "Country and Territory Ratings and Statuses, 1973-2024", available at: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2024-02/Country_and_Territory_Ratings_and_Statuses_FIW_1973-2024.xlsx (accessed 9 November 2024).

спроба монополізації ним політичного процесу. Тому вже у 2023 р. оцінки Сербії згідно з FiW становили 3,5 (62), а згідно з NiT – 3,61 (43) балів[64]. Аналітичною і концептуальною противагою цьому можуть слугувати зворотні процеси в інших країнах, зокрема послаблення чи навіть деконсолідація саме автократичних інститутів і практик. Зокрема, подібна ситуація станом на момент дослідження простежувалась у Вірменії, яка згідно з показниками проєкту NiT класифікувалась як напівконсолідована автократія з 2004 р., а з 2021 р. набула статусу країни, що знаходиться в транзиті. Відтак примітно, що деконсолідація автократичного режиму у Вірменії припала на період утвердження й апробації парламентської системи правління на зміну напівпрезидентській.

У цілому же, проаналізувавши динаміку та особливості розвитку політичних режимів і транзитів у країнах ЦСЄ, ПСЄ та СЄ, постає питання, які фактори можуть впливати на їхній стан в тому чи іншому випадку. Однозначно можна сказати, що система правління і загалом інституційний дизайн та їхня волатильність є чи можуть бути одними із визначальних факторів. Дійсно, це можна спостерігати на прикладі низки країн, сценарії та динаміку політичного транзиту котрих окреслено вище, бо президенціалізовані країни усереднено зазнали автократизації, парламентаризовані – демократизації, а країни з волатильністю конституційних систем правління часто перебувають у довготривалому, різноспрямованому і коливальному політичному транзиті. Звісно, це лише усереднені і теоретизовані висновки й серед них допустимі девіації. Одна із найцікавіших серед них стосується випадків парламентських або парламентаризованих систем правління, які теоретично повинні сприяти консолідації демократії, але так не завжди було чи є на практиці, що продемонстровано досвідом Болгарії, Польщі та Сербії як парламентаризованих напівпрезидентських систем, так і Молдови й особливо Угорщини як раніше або ж поточно парламентських систем.

Сумарно це змушує нас звертати увагу на вплив політичних й інституційних перешкод, ризиків і перспектив завершення демократичного транзиту, зокрема як на системи правління й міжінституційні відносини та виборчі й партійні системи, так і на роль європейського, євроатлантичного чи загалом геополітичного вибору розвитку різних держав і регіонів. Це цікаво, адже країни, що, приміром, вибрали європейський/євроатлантичний курс розвитку і надалі дотримуються геополітики ЄС, усереднено досягли та найчастіше зберігають високий ступінь консолідації демократичних інститутів або ж загалом вищі показники розвитку демократії, ніж інші країни. І навпаки, країни, що вагаються/вагалися у своєму зовнішньополітичному виборі або намагаються/намагалися дотримуватися політики «багатовекторності» (Вірменія, Грузія, Молдова, Сербія, Угорщина, Україна тощо), набагато частіше знаходяться на «арені» не просто «незавершеного», а «ніколи незавершуваного» транзиту або навіть зазнали «ерозії» набутих (консолідованих і напівконсолідованих) демократичних інститутів та практик. Своєю чергою, країни, що обрали інтеграцію в євразійський простір, зазнали повної автократизації (Азербайджан, Білорусь, росія) або свого часу значно автократизувались, різнотерміново зближуючись із цим «простором» (Вірменія, Грузія, Україна тощо). Відтак євроатлантичний рух та євроінтеграція виступають головним каталізатором демократичних перетворень. А тому критерії для набуття членства в ЄС сприяють демократизації (бо напряму вимагають цього), а натомість країни, що вагаються у виборі «євроатлантизму», не можуть виконати відповідні умови і дуже часто «застрягають» у довготривалому чи навіть «незавершуваному» політичному транзиті.

Якщо підсумувати, то у цій частині дослідження здійснено спробу емпіричного аналізу й верифікації концептів «ерозії» демократії та «незавершеного» і «ніколи незавершуваного» політичного транзиту. Ми вже дійсно доволі тривало спостерігаємо динаміку і навіть тенденцію деконсолідації демократичних інститутів та практик у низці країн й загалом погіршення рівня демократії у світі. Разом з цим, емпірично засвідчено цілу низку ознак «ніколи незавершуваного» політичного транзиту в більшості країн ПСЄ та СЄ, у тому числі в Україні, яка також демонструє високу волатильність своїх системи правління й політичного

[64] Castaldo, A. (2020), "Back to competitive authoritarianism? Democratic backsliding in Vučić's Serbia", *Europe-Asia Studies*, Vol. 72 No. 10, pp. 1617-1638; Stojić, M. (2024), "Anchoring or undermining democracy: The European People's Party and democratic backsliding in Serbia", *JCMS: Journal of Common Market Studies*, Vol. 62 No. 2, pp. 546-563.

режиму. Ось чому наступна частина наукової роботи буде наскрізно присвячена саме особливостям розвитку політичного режиму в Україні, зокрема механізмам і взаємозв'язкам політичних й інституційних ризиків і перспектив завершення демократизації та європейської інтеграції.

3. Незавершений або «ніколи незавершуваний» політичний транзит України: винятковість кейсу на тлі динаміки й волатильності політичного режиму і системи правління та напрямів й інтенсивності інтеграційних процесів

У попередніх частинах дослідження увагу було сконцентровано винятково на теоретичних концептуалізаціях та порівняльному емпіричному аналізі політичного транзиту в країнах ЦСЄ, ПСЄ і СЄ. Як наслідок цього, розгляд трендів процесів вибору і консолідації/деконсолідації демократичних чи автократичних режимів й інститутів у низці країн вибірки, а також виокремлення політичних переходів у країнах, які класифікуються як гібридні режими, а тому й знаходяться в «ніколи незавершуваному» транзиті, безумовно актуалізує потребу в детальному розгляді та поясненні особливостей і детермінант політичного переходу в Україні як винятковій і навіть девіантній країні. Річ у тім, що огляд і порівняння ситуації головно в країнах ПСЄ і СЄ (й навіть до певної міри – ЦСЄ) та окремо в Україні наштовхує на вже підняте вище концептуальне й емпіричне запитання, яке стосується ідентифікації і наповнення змістом феномена «ніколи незавершуваного» політичного транзиту та парадигм його трактування й дослідження. З одного боку, «ніколи незавершуваний» політичний транзит (у рамках модернізаційної і транзитологічної парадигм) можна розуміти як довготривалий, складний та «допоки незавершений» процес створення демократичних інститутів і практик та подальшої їхньої консолідації, а з іншого (у рамках транзитологічної парадигми) – як «застигання» або консервацію транзиту в одній умовній точці через перешкоджання імплементації демократичних реформ з боку недемократичних акторів[65] (або навпаки) з постійним коливанням то більше, то менше демократичних й автократичних атрибутів і типів політичного режиму. На цьому тлі ми схильні дотримуватись більш логічної і структурованої позиції, що процес політичного транзиту доречно розглядати за допомогою транзитологічного підходу й інструментарія, в тім числі застосовуючи інституціональну детермінацію, та, відповідно, трактувати його як перехід до різних типів і підтипів політичного режиму, а не суто як перехід від автократії до демократії або ж навпаки. У такому випадку хід політичного транзиту супроводжується відмовою і «розпадом» старих політичних інститутів та практик (демократичних або автократичних) і натомість створенням нових формальних та неформальних правил. Втім у випадку феномена «ніколи незавершуваного» політичного транзиту це завжди доповнюється постійним коливанням між різними – більш демократичним або автократичними – типами чи підтипами (головно гібридного) політичного режиму. Подібні коливання активно простежуються при вивчені динаміки і результатів політичного транзиту в Україні, а тому потребують деталізації.

Кейс України у контексті «ніколи незавершуваних» політичних транзитів дійсно видається унікальним та цікавим, наскрізно відрізняючись від динаміки розвитку політичних режимів інших країн, проаналізованих вище. Простежити це можна на підставі порівняння розвитку політичного режиму України (на тлі інших країн) за допомогою оцінок проєкту «Свобода у світі» від «Freedom House». Зокрема, можна спостерігати, що згідно з проєктом (гібридний) політичний режим в Україні зазнав серйозних і повторювальних коливань у період із 1991 по 2023 роки (див. рис. 1).

Так, з моменту відновлення незалежності у 1991 році і до 1999 року включно Україна мала середню оцінку 3,5 бала й статус «частково вільної» країни. Впродовж цього часу тривали терміни президентства Л. Кравчука і перша президентська каденція Л. Кучми. Натомість під час другої каденції Л. Кучми у 2000–2004 роках помічено погіршення рівня демократичності політичного режиму, адже показники свободи знизилися до 4,0 бала. На противагу, після подій

[65] Bakke, E. and Sitter, N. (2020), "The EU's enfants terribles: Democratic backsliding in Central Europe since 2010", *Perspectives on Politics*, Vol. 20 No. 1, pp. 22-37; Berend, I. and Bugarič, B. (2015), "Unfinished Europe: Transition from communism to democracy in Central and Eastern Europe", *Journal of Contemporary History*, Vol. 50 No. 4, pp. 768-785; Gora, A. and de Wilde, P. (2022), "The essence of democratic backsliding in the European Union: Deliberation and rule of law", *Journal of European Public Policy*, Vol. 29 No. 3, pp. 342-362.

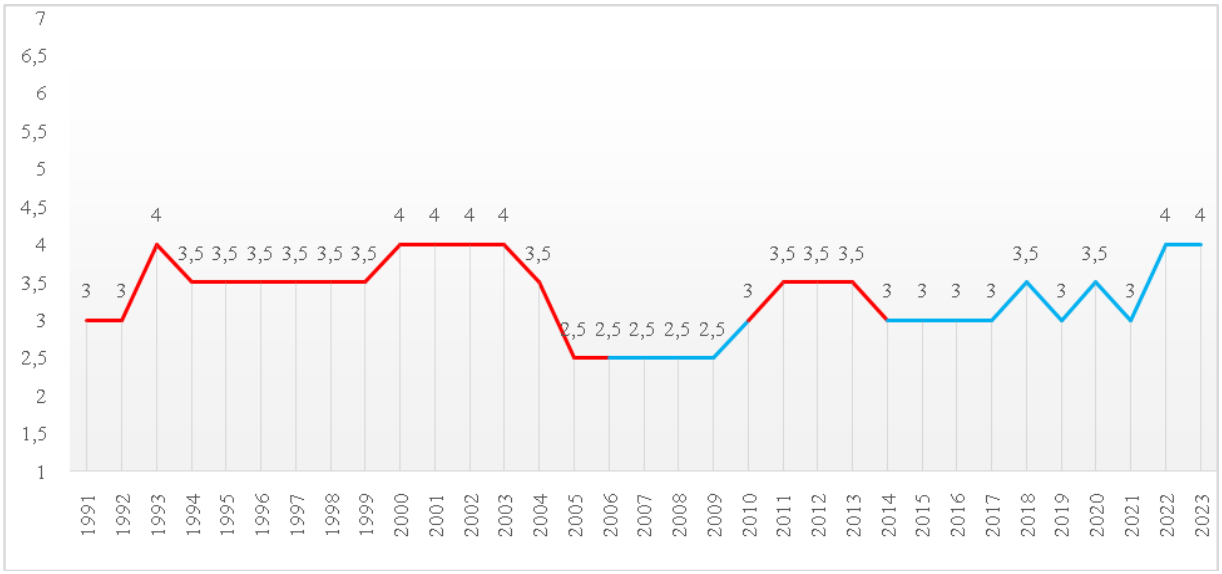

Рис. 1. Динаміка транзиту політичного режиму в Україні (1991–2023 рр.), оцінка згідно з проєктом «Свобода у світі» від «Freedom House» (2024 р.)

«Помаранчевої революції» 2004 року та початку президентства В. Ющенка у 2005 році Україна пережила «розквіт» демократії, отримавши оцінку в 2,5 бала та набувши статусу «вільної» країни. Але після завершення каденції В. Ющенка Україна почала стрімко автократизуватись,оскільки за президентства В. Януковича, зокрема з 2010 по 2013 роки, показники свободи опустились до 3,5 бала. В 2013–2014 роках в Україні знову почався процес турбулентності у вигляді «Революції гідності», анексії Криму, окупації частини Донбасу і початку російсько-української війни. Тим не менше, за президентства П. Порошенка в 2014–2019 роках показники свободи в Україні зросли й стабільно становили в середньому 3,0 бала, адже держава зуміла демократизуватись порівняно з попереднім періодом. Крім того, у два перші роки президентства В. Зеленського ситуація залишалась подібною (3,0 і 3,5 бала, відповідно) і винятково після початку повномасштабного вторгнення росії й запровадження правового режиму воєнного стану демократичні показники очікувано почали регресувати, а оцінка ж свободи політичного режиму в Україні знизилась до 4,0 бала.

Схожу динаміку розвитку політичного режиму в Україні можна спостерігати (щоправда щодо новіших даних) згідно із показниками проєкту «Нації у транзиті» від «Freedom House», який оцінює якість демократичних переходів і частково корелює з показниками проєкту «Свобода у світі». Так, у 2004 році, на кінець президентства Л. Кучми, оцінка України згідно із проєктом становила 3,50 бала. Однак вже після «Помаранчевої революції» і початку президентства В. Ющенка в 2005 році показники України стрімко піднялися до 3,79 бала. На противагу ж, після цього вони почали повільно падати, опускаючись до рівня 3,07 бала з приходом до влади В. Януковича у 2010 році. Як не дивно, після 2014 року та подій «Революції гідності» показники якості демократичного транзиту знову почали демонструвати приріст і станом на 2023 рік становили 3,43 бала (детально див. рис. 2).

Врешті, цікаво також поглянути на розвиток якості демократії в Україні згідно із проєктом «V-Dem». Від моменту відновлення незалежності та початку каденції Л. Кравчука у 1991 році індекс ліберальної демократії в середньому становив до 0,36 бала, але з приходом до влади у 1994 році Л. Кучми почав падати і станом на 2000 рік становив уже 0,23 бала. З початком каденції президента В. Ющенка спостерігався значущий підйом індекса до 0,40 бала, однак вже після 2010 року і початку каденції В. Януковича – його стрімке падіння з 0,27 бала до 0,21 бала станом на 2014 р. Після 2015 року ж показники почали повертатись до оцінки в 0,32 бала, а з початком повномасштабної російсько-української війни знову впали до 0,24 бала (див. рис. 3).

Узагальнюючи, можна констатувати, що динаміка політичного транзиту в Україні увесь час від моменту відновлення незалежності демонструвала коливання політичних режимів, причому із кожною черговою або ж позачерговою зміною президента і складу парламенту. Цікаво, що основними «буксирами» демократичних перетворень в Україні слугували революційні та/або

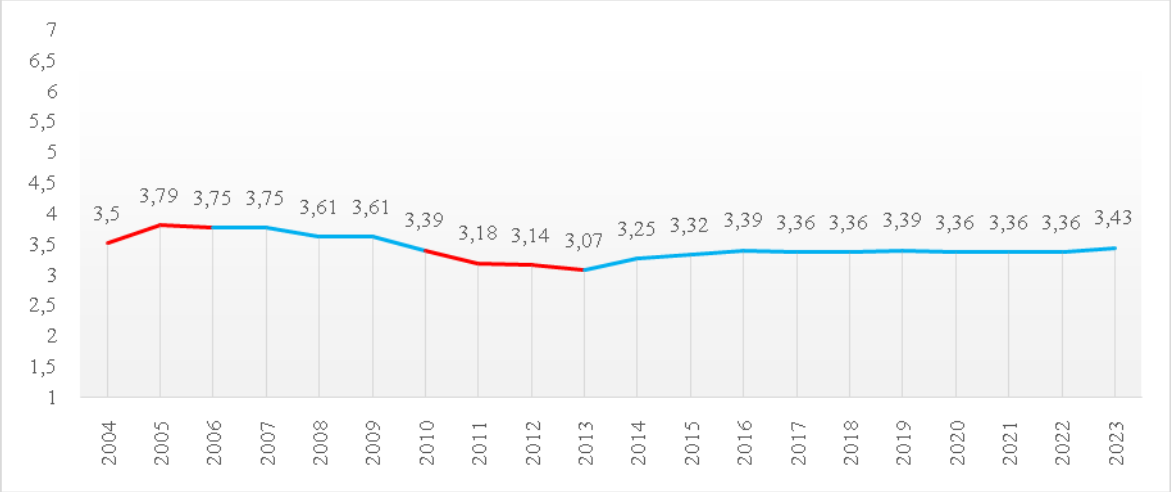

Рис. 2. Динаміка зміни політичного режиму в Україні (2004–2023 рр.), оцінка згідно з проєктом «Нації у транзиті» від «Freedom House» (2024 р.)

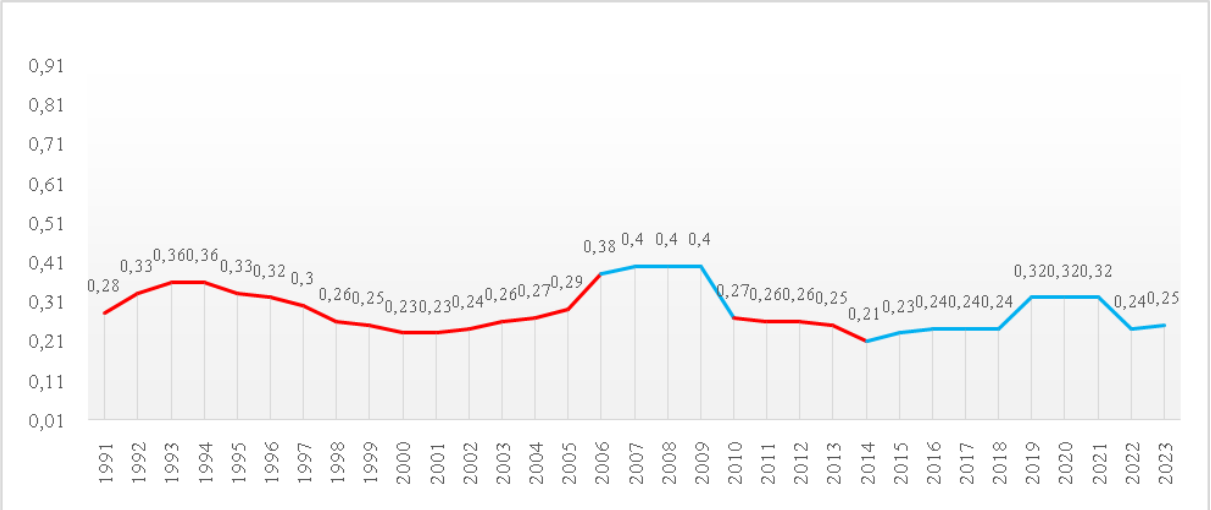

Рис. 3. Динаміка зміни політичного режиму в Україні (1991–2023 рр.), оцінка згідно з проєктом «V-Dem» (2024 р.)

турбулентні події, на кшталт «Помаранчевої революції» і «Революції гідності», але через деякий час після них політичні актори знову-таки прагнули до персоналізації інституційного дизайну та «приватизації» політичної системи. Тобто у деякі періоди політичний режим в Україні дійсно ставав більш демократичним та вільним, проте зрештою чи не увесь час стикався з ризиками і навіть практиками автократизації. Саме через подібну логіку подій, конструкцію та проблематику Україна опинилася в ситуації й арені не просто «незавершеного», а «ніколи незавершуваного» транзиту. Якщо проаналізувати цю ситуацію суто поверхнево, то політичний режим України можна класифікувати як гібридний[66]. Проте такий підхід не є точним, оскільки гібридні (демократично-автократичні або автократично-демократичні) режими зазвичай є динамічними й різні коливання в середині них ведуть, відповідно, до різних більш автократичних або більш демократичних варіантів розвитку та політичного транзиту. У такому випадку необхідно зрозуміти, що може слугувати причиною подібних коливань та «зупинки» демократичних (або автократичних) перетворень.

Можна виділити доволі різні фактори, які впливають на розвиток політичних режимів і політичний транзит. Це можуть бути традиції та політична культура, особливості виборчого

[66] Hurska-Kowalczyk, L. (2018), "The specificity of the political regime in Ukraine: Between authoritarianism and democracy", *Studia Politologiczne*, Vol. 47, pp. 202-219; Sedelius, T. and Berglund, S. (2012), "Towards presidential rule in Ukraine: Hybrid regime dynamics under semi-presidentialism", *Baltic Journal of Law & Politics*, Vol. 5 No. 1, pp. 20-45.

процесу і політична змагальність, міжінституційні відносини, стабільність економічної ситуації, геополітичне становище країни тощо. Проте, на нашу думку, найголовнішим фактором, що впливає на політичний режим і транзит, є інституційний дизайн, характер міжінституційних відносин і, відповідно, система правління в державі[67]. Подібне бачення валідне, адже випливає зі самої суті поняття політичного режиму як набору інституційних правил і політичних інструментів для отримання та здійснення влади політичними акторами. Відтак характер передусім формальних, а також і неформальних відносин між главою держави, главою уряду (урядом) та парламентом є вирішальним у питаннях конструювання політичного режиму. Однак патерни відносин між зазначеними інститутами влади є різними, а тому наслідки і впливи, які вони можуть мати, також можуть різнитися. Тому варто детальніше зупинитися на розгляді особливостей різних типів систем правління.

Дослідники на підставі порівняння механізмів міжінституційних відносин у трикутнику «глава держави – уряд – парламент» виокремлюють президентський, парламентський, напівпрезидентський і навіть напівпарламентський типи систем правління[68]. Так, президентська система правління вже типово ідентифікується за наявності всенародно виборного на фіксований термін глави держави й уряду, що колективно відповідальний (може бути відправлений у відставку) винятково перед першим. Парламентська система правління вирізняється невсенародними виборами на фіксований термін глави держави, а також урядом на чолі з прем'єр-міністром, що колективно відповідальний (може бути відправлений у відставку) винятково перед парламентом. Відмінність напівпарламентської системи правління у тому, що уряд на чолі із прем'єр-міністром не може бути достроково відправлений у відставку жодним іншим інститутом влади. Нарешті, напівпрезидентська система правління має всенародно виборного на фіксований термін главу держави, а також уряд на чолі з прем'єр-міністром, що колективно відповідальний (може бути відправлений у відставку) лиш перед парламентом або і перед парламентом, і перед президентом.

На останній категорії, а саме напівпрезидентській системі правління, потрібно зосередитися детальніше, адже саме ця модель міжінституційних відносин була і лишається апробованою впродовж майже всієї новітньої політичної історії України з моменту відновлення незалежності. Річ у тому, що напівпрезиденталізм в політичній науці розуміється як гетерогенна та багатоскладова категорія і система правління, яка може змінюватись залежно від формальних регулювань і фактичних політичних обставин у самій системі[69]. Найбільш поширена класифікація напівпрезидентських систем правління – це їхній поділ на президентсько-парламентський та прем'єр-президентський (що в українській політичній науці типово іменують парламентсько-президентським) підтипи[70]. Різниця між ними дуже проста, бо їх го-

[67] Hale, H. (2015), *Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge; Terzyan, A. (2020), "Towards democratic consolidation? Ukraine after the revolution of dignity", *Open Political Science*, Vol. 3 No. 1, pp. 183-191; Turchyn, Y., Sukhorolskyi, P. and Sukhorolska, I. (2020), "Marking time on the way to democracy in Ukraine: A causal layered analysis", *New Perspectives*, Vol. 28 No. 2, pp. 150-178; Wilson, A. (2014), *Ukraine Crisis: What it Means for the West*, Yale University Press, New Haven.

[68] Cheibub, J.A. and Limongi, F. (2002), "Democratic institutions and regime survival: Parliamentary and presidential democracies reconsidered", *Annual Review of Political Science*, Vol. 5 No. 1, pp. 151-179; Elgie, R. (2004), "Semi-presidentialism: Concepts, consequences and contesting explanations", *Political Studies Review*, Vol. 2 No. 3, pp. 314-330; Lijphart, A. (1992), *Parliamentary versus Presidential Government*, Oxford University Press, Oxford; Shugart, M. and Carey, J. (1992), *Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics*, Cambridge University Press, Cambridge; Siaroff, A. (2003), "Comparative presidencies: The inadequacy of the presidential, semi-presidential and parliamentary distinction", *European Journal of Political Research*, Vol. 42 No. 3, pp. 287-312.

[69] Lytvyn, V. (2020), "Conditionality, factors and indicators of heterogeneity and typologization of semi-presidential system of government", *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej*, Vol. 13, pp. 31-55.

[70] Elgie, R. (2011), *Semi-Presidentialism: Sub-Types and Democratic Performance*, Oxford University Press, Oxford; Shugart, M. and Carey, J. (1992), *Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics*, Cambridge University Press, Cambridge; Shugart, M.S. (2005), "Semi-presidential systems: Dual executive and mixed authority patterns", *French Politics*, Vol. 3 No. 3, pp. 323-351; Lytvyn, V. (2021), "Institutional and procedural determination of premier-presidentialism as a type of semi-presidential system of

ловно відрізняє між собою конституційно закріплене право – лише парламенту чи додатково і глави держави – на колективну відповідальність (передусім відставку) уряду. У прем'єр-президентській системі уряд колективно відповідальний лише перед парламентом, а в президентсько-парламентській – як перед парламентом, так і перед главою держави. Відтак зміна політико-системної конфігурації напівпрезиденталізму може залежати навіть від однієї поправки до конституції – стосовно колективної відповідальності уряду. Доповнюється гетерогенність напівпрезиденталізму тим, що у такій системі правління важливе значення має партійна конфігурація в парламенті, адже саме від неї залежить політичний вплив глави держави та глави уряду[71]. Особливо важливі наслідки це має у президентсько-парламентській системі, тому що при сприятливій партійні конфігурації і кон'юнктурі в законодавчому органі глава держави отримує і посилює беззаперечний контроль над парламентом та урядом. Це часто створює прецедент і підстави для автократизації політичного режиму країни, що здебільше підтверджується емпірично. Разом із цим, це ще зовсім не виключає можливості додаткового уповноваження президентів або прем'єр-міністрів в умовах прем'єр-президенталізму – залежно від партійної конфігурації легіслатури. Окрім того, це слугує однією з підстав класифікації напівпрезиденталізму на президенціалізований (де переважає президент), парламентаризований/прем'єризований (де превалює парламент і глава уряду) та збалансований (де ніхто із інститутів не домінує)[72].

Однак навіть у цьому контексті випадок України є унікальним на відміну від інших країн ЦСЄ, ПСЄ та СЄ, адже напівпрезидентська система правління в Україні так і не була фіналізована в якійсь завершеній формі, а натомість доволі часто видозмінювалась. Це виявляться і підтверджується по-різному, але найперше в тому, що конституція в незалежній Україні була прийнята чи не найпізніше порівняно із іншими країнами колишнього «Східного блоку», СРСР та СФРЮ. Адже тільки в 1996 р. врешті-решт було проголосовано основний закон України, що встановив президентсько-парламентську опцію напівпрезидентської системи правління, в якій уряд на чолі із прем'єр-міністром формально був колективно відповідальним (міг бути відправлений у відставку) як перед парламентом, так і перед главою держави, проте фактично і враховуючи політико-поведінковий вплив тогочасного президента та фракціоналізованість українського парламенту – виключно перед главою держави. Натомість до моменту прийняття конституції в Україні діяв реформований основний закон колишньої УРСР від 1978 р., який номінально також тяжів до президент-парламентаризму, проте був не на стільки на користь президента, скільки відносно збалансованим. Єдиним короткостроковим винятком був період 1995–1996 років, коли в Україні діяв так званий Конституційний договір, що формально встановлював президентську систему правління або систему, подібну до президенталізму. У всі ж інші часові періоди – тобто до та після прийняття конституції – Україна незмінно характеризувалась напівпрезиденталізмом як «родовою» системою правління, але сам напівпрезиденталізм був дуже різним, волатильним і коливальним у видовому розрізі[73]. Найцікавіше тут те, що із приходом до влади чи не кожного нового глави держави в Україні тип напівпрезиденталізму увесь час змінювався (збалансований президент-парламентаризм – за Л. Кравчука, президенціалізований президент-парламентаризм – за Л. Кучми (двічі) та В. Януковича, збалансований прем'єр-президенталізм – за В. Ющенка та П. Порошенка, а також президенціалізований прем'єр-президенталізм – за В. Зеленського). А разом з ним змінювався і вектор (більш демократичний або більш автократичний) розвитку політичного режиму, а сам політичний транзит в Україні так і не завершувався, а натомість набував обрисів «ніколи незавершуваного» (детально див. табл. 3).

government and its manifestations and operationalisations in European countries", *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej*, Vol. 16, pp. 69-91.

[71] Lytvyn, V. (2019), "The evolution, logics, variations and improving of the actual (political and behavioural) typology of semi-presidentialism: Theorisation and manifestations on the example of European countries", *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej*, Vol. 11, pp. 90-118.

[72] Lytvyn, V. (2015), "Theoretical framework of balanced semi-presidentialism, its institutional risks/positives and prospects for reformation in Ukraine", *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej*, Vol. 4, pp. 258-273.

[73] Lytvyn, V. (2016), "Theory and typology, challenges and consequences of semi-presidentialism within republican form of government and prospects for its reformation in Ukraine", *The Annals of the University of Bucharest: Political Science Series*, Vol. 18 No. 1, pp. 35-65.

Таблиця 3

Динаміка і волатильність політичного режиму, системи правління, виборчої системи та геополітичного вибору України (1991–2023 рр.)[74]

Період	Тип системи правління	Підтип системи правління	Тип виборчої системи (парламент)	Президент України	Геополітичний вибір України	Оцінка FiW, типова/середня
Серпень – грудень 1991	Парламентаризм	–	Двотурова мажоритарна абсолютної більшості	–	–	3,0
Грудень 1991 – червень 1995	Напівпрезиденталізм	Президент-парламентаризм (збалансований)	Двотурова мажоритарна абсолютної більшості	Л. Кравчук (05.12.1991 – 19.07.1994)	Багатовекторний	3,5
Червень 1995 – червень 1996	Президенталізм	–	Двотурова мажоритарна абсолютної більшості	Л. Кучма (2 терміни) (19.07.1994 – 23.01.2005)	Багатовекторний	3,5
Червень 1996 – січень 2006	Напівпрезиденталізм	Президент-парламентаризм (президенціалізований)	Змішана (паралельна): однотурова мажоритарна відносної більшості + пропорційна закритих списків			4,0
Січень 2006 – жовтень 2010	Напівпрезиденталізм	Прем'єр-президенталізм (збалансований)	Пропорційна закритих списків	В. Ющенко (23.01.2005 – 25.02.2010)	Євроатлантичний	2,5
Жовтень 2010 – лютий 2014	Напівпрезиденталізм	Президент-парламентаризм (президенціалізований)	Змішана (паралельна): однотурова мажоритарна відносної більшості + пропорційна закритих списків	В. Янукович (25.02.2010 – 22.02.2014)	Проросійський	3,5
Лютий 2014 – до сьогодення	Напівпрезиденталізм	Прем'єр-президенталізм (збалансований)	Змішана (паралельна): однотурова мажоритарна відносної більшості + пропорційна закритих списків	О. Турчинов (в.о.) (23.02.2014 – 07.06.2014)	Євроатлантичний	3,0
				П. Порошенко (07.06.2014 – 20.05.2019)	Євроатлантичний	3,0
		Прем'єр-президенталізм (президенціалізований)	Змішана (паралельна): однотурова мажоритарна відносної більшості + пропорційна закритих списків	В. Зеленський (20.05.2019 – до сьогодні)	Євроатлантичний	3,5

[74] Використані для таблиці ресурси: Freedom House (2024a), "Aggregate Category and Subcategory Scores, 2003-2024", available at: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2024-02/Aggregate_Category_and_Subcategory_Scores_FIW_2003-2024.xlsx (accessed 9 November 2024).; Freedom House (2024b), "All Data, FIW 2013-2024", available at: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2024-02/All_data_FIW_2013-2024.xlsx (accessed 9 November 2024).; Freedom House (2024d), "Country and Territory Ratings and Statuses, 1973-2024", available at: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2024-02/Country_and_Territory_Ratings_and_Statuses_FIW_1973-2024.xlsx (accessed 9 November 2024).; Semi-presidentialism (n.d.), "The semi-presidential one", available at: http://www.semipresidentialism.com/ (accessed 9 November 2024).

Власні інтерпретації для таблиці здійснено на підставі різноманітного фактажу і законодавства.

На цьому тлі чітко простежується кореляція між апробацією того чи іншого типу напівпрезиденталізму, з одного боку, та демократизацією чи автократизацією політичного режиму й спрямуванням політичного транзиту, з іншого боку. Зокрема, вибір та усталення президентсько-парламентського типу напівпрезиденталізму, а особливо його президенціалізованої форми (як і загалом президенціалізованої форми напівпрезиденталізму в цілому), завжди призводив й усереднено веде до зростання автократичних тенденцій і «приватизації» політичної системи в Україні (й загалом). І навпаки, вибір й установлення прем'єр-президентського типу напівпрезиденталізму (принаймні в його збалансованій, а не в президенціалізованій формі, а найкраще – у парламентаризованій/прем'єризованій формі, чого для України властиво жодного разу не було) історично усереднено сприяли та очікувано повинні і надалі сприяти зростанню демократичних тенденцій і децентралізації влади й політичної системи в країні. З цього можна аргументувати, що кейс України наскрізно відрізняється з-поміж інших аналізованих у цьому дослідженні країн, котрі характеризуються так званим «ніколи незавершуваним» політичним транзитом. І чи не головне пояснення у тому, що політичний режим та транзит України завжди був й досі залишається детермінованим і «прив'язаним» до конституційної волатильності й особливостей апробованих в державі систем правління. Іншими словами це означає, що основна причина «допоки незавершеного» чи «ніколи незавершуваного» політичного транзиту України та неоформлення й неінституціоналізації її політичного режиму полягає у незавершеності транзиту – вибору та інституціоналізації – її системи правління.

Паралельно зі системою правління в Україні коливалися, хоча й не так часто (але подеколи саме у зв'язку до зміни президентів), й інші складові інституційного дизайну, зокрема виборча система та партійна система, що також мало або і досі має значні наслідки для розвитку політичного режиму та динаміки політичного транзиту в державі. Причому це конфігуративно впливало на політичний процес і міжінституційні відносини, оскільки особливості виборчих та партійних систем є особливо важливими у контексті типів напівпрезиденталізму. Адже, як зазначено вище, конфігурація та співвідношення партійних сил у парламенті й афіліація до них різних інститутів влади за наслідками виборів прямо впливають на силу глави держави і глави уряду, а відтак опосередковано – на політичний транзит. Так, останні парламентські вибори в УРСР у 1990 р. і перші парламентські вибори в незалежній Україні у 1994 р. відбулись за двотуровою мажоритарною системою абсолютної більшості й у цей час (в 1991–1995 рр.) фактично діяв збалансований президент-парламентаризм, коли президентові періодично протистояла більшість у парламенті або й сам інститут парламенту. Після прийняття конституції в 1996 р. і формального встановлення й імплементації президенціалізованого президент-парламентаризму, наступні парламентські вибори в 1998 та 2002 рр. вже відбувались за паралельною змішаною системою, згідно з якою половину парламенту обирали за однотуровою мажоритарною системою відносної більшості, а половину же – за пропорційною системою закритих списків (виборчий бар'єр становив 4%). Як наслідок, партійна конфігурація України та її відображення у парламенті в цей час характеризувалися середнім рівнем непартійності, що сприяло значній фракціоналізації парламенту, його відносній інституційній і політичній слабкості та відтак додатковій фактичній президенціалізації системи правління. Проте після обрання президентом В. Ющенка та переходу України до прем'єр-президенталізму в 2005–2006 рр. парламентські вибори в 2006 і 2007 рр. відбувалися виняткова за пропорційною системою закритих списків (виборчий бар'єр становив 3%). Подібні зміни та заходи значною мірою сприяли демократичним перетворенням в країні, оскільки «оздоровили» партійний процес і структурували міжпартійну змагальність у парламенті, хоч і унаслідувались збалансованою конструкцією міжінституційних відносин в трикутнику «глава держави – прем'єр-міністр/уряд – парламент». Але з приходом до влади В. Януковича і поверненням до редакції конституції 1996 року, а відтак і до президенціалізованого президент-парламентаризму, вже наступні парламентські вибори в 2012 р. знову-таки відбулись за іншими правилами – у рамках паралельної змішаної системи як раніше (але виборчий бар'єр був піднятий до 5%, а партійні блоки були заборонені). Практика продемонструвала, що разом із президентсько-парламентською системою це було «гримучою сумішшю» і мало дуже фатальні наслідки для демократичних перетворень й автократичного відкату в Україні. Тим не менше, всі наступні вибори українського парламенту (в 2014 та 2019 рр.) відбувались саме за цією виборчою системою, хоча система правління України після подій «Революції гідності» знову повернулась до

прем'єр-президентської (і була то більш збалансованою, то більш президенціалізованою). Відтак навіть на тлі багатопартійності, завжди властивої для України з 1991 р., встановлено, що виборчі системи в парі із системами правління (особливо їхня волатильність й динаміка) були та залишаються факторами частих змін напряму політичного транзиту України і факту, що він «допоки незавершений» або й навіть «ніколи незавершуваний». Зокрема, цілком логічно аргументувати, що найбільшим ризиком демократизації України виступав не просто президенціалізований президент-парламентаризм, а він у зв'язці з мажоритарною виборчою системою чи мажоритарною складовою змішаної виборчої системи. Прем'єр-президенталізм же найбільше сприяв демократизації тоді, коли послуговувався пропорційною виборчою системою або більш пропорційними результатами виборів (детально див. табл. 3).

Нарешті, разом зі зміною системи правління та виборчої і партійної систем чи в цілому інституційного дизайну та, як наслідок, зміною напряму політичного режиму й транзиту або більше до демократії, або більше до автократії, в Україні, відповідно, то інтенсифікувались, то призупинялись євроатлантичні процеси і загалом мінявся зовнішньополітичний курс (теж див. табл. 3). Зокрема, в 1991–2004 рр., під час апробації то збалансованої, то президенціалізованої президентсько-парламентської опції напівпрезидентської системи правління, українська зовнішня політика діяла та реалізовувалась у рамках так званої «багатовекторності» – балансування між ЄС і росією. В 2005–2010 рр., разом зі швидкими демократичними перетвореннями та вибором і застосуванням прем'єр-президентської опції напівпрезиденталізму Україна значно просунулась у своєму євроатлантичному векторі і геополітичному виборі. Тим не менше, після перемоги на виборах проросійського президента в 2010 р., а згодом і проросійської більшості в парламенті у 2012 р. та повернення президент-парламентаризму на період 2010–2014 рр. зовнішньополітичний курс України різко змінився в напрямі росії. До євроатлантизму він повернувся лише після «Революції гідності» та повторного початку використання в Україні прем'єр-президенталізму, безперешкодно продовжуючись в цьому напрямі до 2022 р. та спаралелюючись із відносною демократизацією держави. Натомість із початком повномасштабного вторгнення росії в Україну, навіть попри те, що Україна отримала статус кандидата на вступ в ЄС, цілком очікувано, що євроатлантичні успіхи почали стикатися із перепонами і навіть можливо уповільнюватись, оскільки це було викликано доволі природною для стану війни зупинкою та «ерозією» демократизаційних процесів. Все вищеозначене корелює з думкою, висловленою в попередній частині розвідки, про те, що напрям і динаміка політичного режиму/транзиту визначає геополітичний вибір країни й навпаки.

Отож, у підсумку можемо зробити висновок, що політичний транзит та його динаміка й спрямованість в Україні були і можуть бути циклічними й волатильними, а відтак станом на момент дослідження перехід є не просто незавершеним, а й «ніколи незавершуваним». При цьому, «ніколи незавершуваний» політичний транзит в Україні детермінований незавершеним переходом інституційного дизайну й неусталенням єдиного консолідованого патерна системи правління, оскільки політична практика засвідчує, що прем'єр-президенталізм в середньому відзначається демократичним вектором розвитку політичного режиму, а натомість президент-парламентаризм – автократичним. Подібні взаємозалежності простежено з приводу мінливих партійно-виборчих процесів і правил та векторів геополітичного вибору України, з одного боку, а також динаміки політичного транзиту держави, з іншого боку. Відповідно, отриманні висновки можна використовувати в ході вироблення рекомендацій задля необхідного реформування та подальшого розвитку системи правління й загалом інституційного дизайну, а також для відновлення процесів демократизації в Україні після війни. Однак зовсім не потрібно упускати із уваги й того факту, що під час повномасштабної російсько-української війни можливими й навіть цілком реальними («оголеними») в Україні виявились розмаїті деформації політичної системи, системи правління, інституційного дизайну та політичного режиму. Ці деформації власне і становлять політичні й інституційні перешкоди і ризики демократичного розвитку України і серед них: власне «допоки незавершений» чи «ніколи незавершуваний» політичний транзит і транзит політичної системи; слабкість і вторинність інститутів парламенту та прем'єр-міністра, а натомість персоналізація політичної системи в особі й інституті президента; коливальність інтеграційного/геополітичного вибору і стратегії поступу України; пізнє прийняття конституції через різноспрямованість бачення політичного майбутнього різними політичними акторами в Україні.

Висновки й рекомендації: інституційні і політичні перспективи розвитку для завершення демократичного транзиту та європейської інтеграції України

У підсумку, в дослідженні було комплексно проаналізовано та порівняно стан розвитку й динаміку політичних режимів і політичних транзитів у країнах ЦСЄ, ПСЄ і СЄ, а на цьому тлі – з прицілом на з'ясування політичних й інституційних перешкод і ризиків завершення демократичного транзиту й європейської інтеграції – це детально зроблено стосовно кейсу України. Як наслідок, отримано висновки, які є цікавими й актуальними з погляду поступу політичної науки і транзитології, зокрема у контексті концептуалізації і реконцептуалізації політичного транзиту як такого та його різновидів, напрямів і динаміки, але головно на підставі емпіричного обґрунтування і верифікації як загалом кейсів незавершеного транзиту, так і концепта та прикладів «ніколи незавершуваного» транзиту. У рамках такої логіки доведено, що незавершений транзит може характеризуватись або як «допоки незавершений» (у певний момент), або навіть як «ніколи незавершуваний» (з погляду минулого). Перший сценарій демонструють ті країни (передусім ЦСЄ і частково ПСЄ), у яких демократії: або не можуть осягнути статусу повних, ліберальних чи консолідованих і тому стало лишаються іліберальними, напівконсолідованими чи лиш електоральними, продовжуючи свій демократичний транзит (передусім Болгарія, Румунія, Чорногорія, а також меншою мірою Латвія і Хорватія); або ж зазнають «ерозії», «відступу» чи деконсолідації від раніше, здавалося би, усталених і консолідованих демократій, тим самим не підтверджуючи завершення демократичного транзиту (Угорщина, частково Польща і Литва). Натомість другий сценарій – «ніколи незавершуваного» транзиту – властивий для тих країн (передусім ПСЄ і СЄ), які характеризуються коливаннями та змінами напрямів і результатів незавершеного транзиту, а відтак переважанням то більш демократичних, то більш автократичних атрибутів політичного режиму (Албанія, Боснія і Герцеговина, Вірменія, Грузія, Косово, Молдова, Північна Македонія, Сербія, Чорногорія та Україна). Означені сценарії кидають виклик модернізаційній теоретичній парадигмі, а натомість повністю пояснюються у рамках інституціональної і транзитологічної парадигм, які допускають різновекторність політичних транзитів та розвитку політичних режимів (як у напрямі демократичного, так і автократичного типів) і підтверджуються проєктними й статистичними даними.

На цьому тлі окрему увагу в дослідженні звернуто на суті, особливостях та характері різноспрямованого «ніколи незавершуваного» політичного транзиту та динаміки політичного режиму в Україні, зокрема у прив'язці до волатильної системи правління і мінливого геополітичного вибору держави. Виявлено, що політичний режим України, який типово характеризують як гібридний, демонструє не тільки приблизно сумірне поєднання елементів й атрибутів демократії та автократії, але й значну мінливість і часову різноспрямованість, коливаючись між переважанням то демократичних, то автократичних ознак. Однак найцікавіше те, що мінливість і коливання гібридного політичного режиму в Україні здебільшого зумовлені частою зміною чи навіть ротацією типів її інституційного дизайну – напівпрезидентської системи правління. Так, президентсько-парламентська опція напівпрезиденталізму зазвичай історично призводила до «приватизації», персоналізації і президенціалізації політичного процесу й, як наслідок, автократизації політичного режиму. Натомість прем'єр-президентська (парламентсько-президентська) опція напівпрезиденталізму переважно сприяла децентралізації влади і послабленню повноважень президентів, а відтак розвитку демократичних показників й успіху євроатлантичного курсу держави та її євроінтеграції (період під час повномасштабної російсько-української війни треба оцінювати специфічно й окремо). До того ж, ротація системи правління часто приводила до зміни виборчої системи в Україні. Так, найчастіше у державі було задіяно паралельну змішану виборчу систему, яка компонувалась із однотурової мажоритарної системи відносної більшості і пропорційної системи закритих списків. Але в період першого використання прем'єр-президентської системи в 2006–2010 роках вибори до парламенту відбувались суто за пропорційною системою закритих списків, що додатково сприяло розвитку демократичних інститутів і практик (на рівні законодавства пропорційну систему визначено і для подальшого використання в Україні в ході наступних парламентських виборів – також у рамках прем'єр-президентської системи). Таким чином, політичний транзит і демократизація в Україні дуже часто стикались зі зміною політичної та виборчої систем, через що політичний режим так і не зміг набути достатніх ознак демократії, адже нерідко демонстру-

вав то автократизацію, то повторно демократизацію тощо. Відповідно, з погляду інституціональної та транзитологічної парадигм політичний транзит в Україні дійсно і теоретично, і практично може бути означений і продовжуватись як «ніколи незавершуваний», проте в контексті теорій демократизації і модернізації його фіналізація все-ж є реальною (про що засвідчує досвід країн ЦСЄ) і тим паче бажаною для євроінтеграції України.

Враховуючи це, останнім – прогностичним або рекомендаційним – завданням дослідження є вироблення аргументацій і рекомендацій з приводу бодай напрямів і загальних принципів подолання чи хоча б зменшення політичних й інституційних перешкод і ризиків завершення демократичного транзиту та європейської інтеграції України. Зробити це можна лише завдячуючи порівняльному аналізу попередньої інституційної і політичної практики в Україні та досвіду інших країн, передусім в ЦСЄ. З огляду на це, ми переконані, що політичний транзит в Україні може бути принаймні стабілізований у спрямуванні до демократії, а надалі все більше і більше наближений до свого «завершення» винятково у випадку модифікації або навіть реформування української системи правління на таку, що інституційно буде більше сприяти процесу не просто вибору, а консолідації та «доброчесної консервації» демократичних інститутів і практик. Така ціль є світоглядною і комплексною, адже тільки в результаті досягнення належного рівня демократії Україна врешті зможе претендувати на вступ в ЄС.

Проте модифікація та реформування політичного процесу й інституційного дизайну в Україні повинні враховувати наслідки війни та повоєнного періоду розвитку держави. На момент дослідження, під час повномасштабної війни з росією, в Україні – з різних причин, в тому числі й об'єктивних, – відбулася централізація президентської влади й загалом президенціалізація політичної системи і, як наслідок цього, ще більше, ніж традиційно послаблення ролі прем'єр-міністра й парламенту, що спричинило проблеми автократизації та фактичного уповільнення інтеграції України в ЄС (з приводу невідповідності України демократичним критеріям ЄС і неготовності низки країн-членів ЄС інтегрувати Україну). Відповідно, після війни та залежно від її результатів зі значною долею ймовірності може постати питання щодо зміни – модифікації або реформування – системи правління в Україні як у напрямі президенціалізації (і навіть президентської республіки), так і в напрямі парламентаризації (і навіть парламентської республіки). А може статись й так, що українська система правління і надалі лишиться прем'єр-президентською опцією напівпрезиденталізму, коли конституційні оновлення у ній будуть незначними, а всі зміни залежатимуть винятково від президентських та парламентських виборів (виборчі системи для яких також доцільно проектувати й обдумувати окремо та за лекалами інституційної інженерії – залежно від тієї чи іншої системи правління).

Однак в будь-якому разі це вплине на напрям політичного транзиту України і перспективи її демократизації та євроінтеграції. Враховуючи попередній досвід України і практику інших країн, з великою ймовірністю треба очікувати, що розвиток політичної системи України в напрямі передусім президенціалізованої, але також і збалансованої (напівпрезидентської, а можливо навіть й президентської) систем призведе, з одного боку, до політичної стабілізації та консолідації єдиного курсу розвитку держави, проте, з іншого боку, не анулює, а натомість збереже або навіть посилить тенденції автократизації політичного режиму, тим самим поступово чи остаточно зупинивши та зменшивши і процес, і перспективи вступу України в ЄС. Тому ми переконані, що для України, зокрема задля забезпечення завершення саме демократичного політичного транзиту, доцільною/оптимальною є апробація або парламентаризованого прем'єр-президентського типу напівпрезиденталізму з обмеженими повноваженнями глави держави, або навіть вибір та встановлення «чистої» парламентської системи з суто номінальною роллю президента і значно сильнішим урядом на чолі з прем'єр-міністром, або принаймні збереження чинної збалансованої прем'єр-президентської опції напівпрезиденталізму з модифікацією та уточненням ролі базових інститутів влади. Це видається логічним, зважаючи на досвід, практику й особливості країн ЦСЄ як країн-членів ЄС, які не мали досвіду встановлення ні президентських, ні президенціалізованих систем правління під час своєї демократизації та європейської/євроатлантичної інтеграції. Однак й у цьому випадку, знову-таки апелюючи до досвіду тих країн ЦСЄ, в яких відбулась «ерозія» і деконсолідація демократії, треба розуміти, що збалансовані чи парламентаризовані інституційні дизайни не є «панацеєю» від персоналізації політичних систем. Але завдяки їм можна, принаймні з більшою статистичною і теоретичною ймовірністю, очікувати, що Україні таки вдасться зупинитись саме на демокра-

тичному векторі політичного транзиту і надалі продовжити розвиток та консолідацію демократії (як парламентської демократії) з метою «завершення» політичного переходу й, відповідно, створення належних умов для успішного закінчення своєї інтеграції і вступу в ЄС.

References

1. Acemoglu, D. and Robinson, J. (2001), "A theory of political transitions", *American Economic Review*, Vol. 91 No. 4, pp. 938-963.
2. Ambrose, D. (2019), "The erosion of democracy: Can we muster enough wisdom to stop it?", in Ten Have, T. and Gordijn, B. (Eds.), *Applying Wisdom to Contemporary World Problems*, Palgrave Macmillan, London, pp. 21-50.
3. Anderson, A. (1999), *Transitions to Democracy*, Columbia University Press, New York, NY.
4. Bakke, E. and Sitter, N. (2020), "The EU's enfants terribles: Democratic backsliding in Central Europe since 2010", *Perspectives on Politics*, Vol. 20 No. 1, pp. 22-37.
5. Bánkuti, M., Halmai, G. and Scheppele, K.L. (2015), "Hungary's illiberal turn: Disabling the constitution", in Krasztev, P. and Van Til, J. (Eds.), *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy*, Central European University Press, Budapest, pp. 37-46.
6. Berend, I. and Bugarič, B. (2015), "Unfinished Europe: Transition from communism to democracy in Central and Eastern Europe", *Journal of Contemporary History*, Vol. 50 No. 4, pp. 768-785.
7. Bermeo, N. (2016), "On democratic backsliding", *Journal of Democracy*, Vol. 27 No. 1, pp. 5-19.
8. Bernhard, M. (1993), "Civil society and democratic transition in East Central Europe", *Political Science Quarterly*, Vol. 108 No. 2, pp. 307-326.
9. Bernhard, M. (2021), "Democratic backsliding in Poland and Hungary", *Slavic Review*, Vol. 80 No. 3, pp. 585-607.
10. Bogaards, M. (2009), "How to classify hybrid regimes? Defective democracy and electoral authoritarianism", *Democratization*, Vol. 16 No. 2, pp. 399-423.
11. Bogaards, M. (2018), "De-democratization in Hungary: Diffusely defective democracy", *Democratization*, Vol. 25 No. 8, pp. 1481-1499.
12. Bratton, M. and van de Walle, N. (2011), *Neopatrimonial Regimes and Political Transitions in Africa*, Cambridge University Press, Cambridge.
13. Brumberg, D. (2002), "Democratization in the Arab world? The trap of liberalized autocracy", *Journal of Democracy*, Vol. 13 No. 4, pp. 56-68.
14. Carothers, T. (2002), "The end of the transition paradigm", *Journal of Democracy*, Vol. 13 No. 1, pp. 5-21.
15. Castaldo, A. (2020), "Back to competitive authoritarianism? Democratic backsliding in Vučić's Serbia", *Europe-Asia Studies*, Vol. 72 No. 10, pp. 1617-1638.
16. Cerny, P. (1999), "Globalization and the erosion of democracy", *European Journal of Political Research*, Vol. 36 No. 1, pp. 1-26.
17. Cheibub, J.A. and Limongi, F. (2002), "Democratic institutions and regime survival: Parliamentary and presidential democracies reconsidered", *Annual Review of Political Science*, Vol. 5 No. 1, pp. 151-179.
18. Chronowski, N., Varju, M., Bárd, P. and Sulyok, G. (2019), "Hungary: Constitutional (r)evolution or regression?", in Albi, A. and Bardutzky, S. (Eds.), *National Constitutions in European and Global Governance: Democracy, Rights, the Rule of Law*, T.M.C. Asser Press, The Hague, pp. 141-158.
19. Chull Shin, D. (2021), "Democratic deconsolidation in East Asia: Exploring system realignments in Japan, Korea, and Taiwan", *Democratization*, Vol. 28 No. 1, pp. 142-160.
20. Collier, D. and Levitsky, S. (1997), "Democracy with adjectives: Conceptual innovation in comparative research", *World Politics*, Vol. 49 No. 3, pp. 430-451.
21. Croissant, A. (2004), "From transition to defective democracy: Mapping Asian democratization", *Democratization*, Vol. 11 No. 5, pp. 156-178.
22. Čepo, D. (2020), "Structural weaknesses and the role of the dominant political party: Democratic backsliding in Croatia since EU accession", *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 20 No. 1, pp. 141-159.
23. D'Anieri, P. (2015), *Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional Design*, Routledge, London.

24. De Beistegui, M. (2008), "The erosion of democracy", *Research in Phenomenology*, Vol. 38 No. 2, pp. 157-173.

25. De Melo, M., Gelb, A. and Denizer, C. (1996), "Patterns of transition from plan to market", *World Bank Economic Review*, Vol. 10, pp. 397-424.

26. Di Palma, G. (1990), *To Craft Democracies: An Essay on Democratic Transitions*, University of California Press, Berkeley, CA.

27. Diamond, L. (2015), "Facing up to the democratic recession", *Journal of Democracy*, Vol. 26 No. 1, pp. 141-155.

28. Elgie, R. (2004), "Semi-presidentialism: Concepts, consequences and contesting explanations", *Political Studies Review*, Vol. 2 No. 3, pp. 314-330.

29. Elgie, R. (2011), *Semi-Presidentialism: Sub-Types and Democratic Performance*, Oxford University Press, Oxford.

30. Epstein, D., Bates, R., Goldstone, J., Kristensen, I. and O'Halloran, S. (2006), "Democratic transitions", *American Journal of Political Science*, Vol. 50, pp. 551-569.

31. Foa, R.S. and Mounk, Y. (2016), "The danger of deconsolidation: The democratic disconnect", *Journal of Democracy*, Vol. 27 No. 3, pp. 5-17.

32. Freedom House (2024a), "Aggregate Category and Subcategory Scores, 2003-2024", available at: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2024-02/Aggregate_Category_and_Subcategory_Scores_FIW_2003-2024.xlsx (accessed 9 November 2024).

33. Freedom House (2024b), "All Data, FIW 2013-2024", available at: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2024-02/All_data_FIW_2013-2024.xlsx (accessed 9 November 2024).

34. Freedom House (2024c), "All Data, NIT 2005-2024", available at: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2024-05/All_Data_Nations_in_Transit_NIT_2005-2024_For_website.xlsx (accessed 9 November 2024).

35. Freedom House (2024d), "Country and Territory Ratings and Statuses, 1973-2024", available at: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2024-02/Country_and_Territory_Ratings_and_Statuses_FIW_1973-2024.xlsx (accessed 9 November 2024).

36. Gerschewski, J. (2021), "Erosion or decay? Conceptualizing causes and mechanisms of democratic regression", *Democratization*, Vol. 28 No. 1, pp. 43-62.

37. Gora, A. and de Wilde, P. (2022), "The essence of democratic backsliding in the European Union: Deliberation and rule of law", *Journal of European Public Policy*, Vol. 29 No. 3, pp. 342-362.

38. Greven, M. (2009), "The erosion of democracy – the beginning of the end?", *Redescriptions: Political Thought, Conceptual History and Feminist Theory*, Vol. 13 No. 1, pp. 83-102.

39. Grzymala-Busse, A. (2017), "Populism and the erosion of democracy in Poland and in Hungary", paper presented at the Conference "Global Populisms: A Threat to Democracy", Stanford University, Stanford, CA.

40. Guasti, P. (2021), "Democratic erosion and democratic resilience in Central Europe during COVID-19", *Czech Journal of International Relations*, Vol. 56 No. 4, pp. 91-104.

41. Hale, H. (2015), *Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge.

42. Hanley, S. (2018), "Understanding the illiberal turn: Democratic backsliding in the Czech Republic", *East European Politics*, Vol. 34 No. 3, pp. 276-296.

43. Herman, L. (2016), "Re-evaluating the post-communist success story: Party elite loyalty, citizen mobilization and the erosion of Hungarian democracy", *European Political Science Review*, Vol. 8 No. 2, pp. 251-284.

44. Huntington, S.P. (1991), *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Norman, OK.

45. Hurska-Kowalczyk, L. (2018), "The specificity of the political regime in Ukraine: Between authoritarianism and democracy", *Studia Politologiczne*, Vol. 47, pp. 202-219.

46. Iusmen, I. (2015), "EU leverage and democratic backsliding in Central and Eastern Europe: The case of Romania", *Journal of Common Market Studies*, Vol. 53 No. 3, pp. 593-608.

47. Karatnycky, A. (1995), "Ukraine at the crossroads", *Journal of Democracy*, Vol. 6 No. 1, pp. 117-130.

48. Karatnycky, A. (1999), "The decline of illiberal democracy", *Journal of Democracy*, Vol. 10 No. 1, pp. 112-125.

49. Kelemen, R.D. (2017), "Europe's other democratic deficit: National authoritarianism in Europe's democratic union", *Government and Opposition*, Vol. 52 No. 2, pp. 211-238.

50. Kinowska-Mazaraki, Z. (2021), "The Polish paradox: From a fight for democracy to the political radicalization and social exclusion", *Social Sciences*, Vol. 10 No. 3, pp. 1-14.

51. Krasztev, P. and Van Til, J. (2015), *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy*, Central European University Press, Budapest.

52. Kubas, S. (2021), "The process of deterioration of liberal democracy in the Visegrad Group countries: Institutional perspective", *Politologija*, Vol. 103 No. 3, pp. 41-74.

53. Kubas, S. (2022), "Illiberal democracy in the comparative analysis of Hungary and Poland", *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*, Vol. 2 No. 66, pp. 253-267.

54. Kubicek, P. (1994), "Delegative democracy in Russia and Ukraine", *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 27 No. 4, pp. 423-441.

55. Kustra-Rogatka, A. (2023), "The hypocrisy of authoritarian populism in Poland: Between the facade rhetoric of political constitutionalism and the actual abuse of apex courts", *European Constitutional Law Review*, Vol. 19 No. 1, pp. 25-58.

56. Lendvai, P. (2019), "The transformer: Orbán's evolution and Hungary's demise", *Foreign Affairs*, Vol. 98 No. 5, pp. 44-54.

57. Lendvai-Bainton, N. and Szelewa, D. (2021), "Governing new authoritarianism: Populism, nationalism and radical welfare reforms in Hungary and Poland", *Social Policy & Administration*, Vol. 55 No. 4, pp. 559-572.

58. Levitsky, S. and Way, L. (2002), "Elections without democracy: The rise of competitive authoritarianism", *Journal of Democracy*, Vol. 13 No. 2, pp. 51-65.

59. Levitsky, S. and Way, L. (2010), *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*, Cambridge University Press, Cambridge.

60. Levitsky, S. and Ziblatt, D. (2018), *How Democracies Die*, Crown Publishing Group, New York, NY.

61. Lijphart, A. (1992), *Parliamentary versus Presidential Government*, Oxford University Press, Oxford.

62. Linz, J. and Stepan, A. (1996), *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Johns Hopkins University Press, Baltimore.

63. Lytvyn, V. (2015), "Theoretical framework of balanced semi-presidentialism, its institutional risks/positives and prospects for reformation in Ukraine", *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej*, Vol. 4, pp. 258-273.

64. Lytvyn, V. (2016), "Theory and typology, challenges and consequences of semi-presidentialism within republican form of government and prospects for its reformation in Ukraine", *The Annals of the University of Bucharest: Political Science Series*, Vol. 18 No. 1, pp. 35-65.

65. Lytvyn, V. (2019), "The evolution, logics, variations and improving of the actual (political and behavioural) typology of semi-presidentialism: Theorisation and manifestations on the example of European countries", *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej*, Vol. 11, pp. 90-118.

66. Lytvyn, V. (2020), "Conditionality, factors and indicators of heterogeneity and typologization of semi-presidential system of government", *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej*, Vol. 13, pp. 31-55.

67. Lytvyn, V. (2021), "Institutional and procedural determination of premier-presidentialism as a type of semi-presidential system of government and its manifestations and operationalisations in European countries", *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej*, Vol. 16, pp. 69-91.

68. Malčič, M. and Krašovec, A. (2019), "New parties and democracy in Slovenia", *Politics in Central Europe*, Vol. 15 No. 1, pp. 115-137.

69. Merkel, W. and Croissant, A. (2004), "Conclusion: Good and defective democracies", *Democratization*, Vol. 11 No. 5, pp. 199-213.

70. Mészáros, G. (2020), "Carl Schmitt in Hungary: Constitutional crisis in the shadow of Covid-19", *Review of Central and East European Law*, Vol. 45 No. 2-3, pp. 1-22.

71. Mişcoiu, S. (2021), *Democratic Consolidation and Europeanization in Romania: A One-Way Journey or a Return Ticket?*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne.

72. Nikić Čakar, D. and Čular, G. (2022), "Democratic consolidation and electoral system change in Croatia: What is wrong with the proportional representation?", *Political Studies Review*, Vol. 20 No. 4, pp. 564-577.

73. O'Brien, T. (2010), "Problems of political transition in Ukraine: Leadership failure and democratic consolidation", *Contemporary Politics*, Vol. 16 No. 4, pp. 355-367.

74. O'Donnell, G. and Schmitter, P.C. (1986), *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD.

75. Pérez-Linan, A. and Altman, D. (2017), "Explaining the erosion of democracy: Can economic growth hinder democracy?", V-Dem Working Paper, No. 42.

76. Piotrowski, G. (2020), "Civil society in illiberal democracy: The case of Poland", *Politologický časopis*, Vol. 27 No. 2, pp. 196-214.

77. Plattner, M. (2019), "Illiberal democracy and the struggle on the right", *Journal of Democracy*, Vol. 30 No. 1, pp. 5-19.

78. Pridham, G. (2009), "Democratic consolidation in the Czech Republic: Comparative perspectives after twenty years of political change", *Politologický časopis*, Vol. 16 No. 4, pp. 267-287.

79. Przeworski, A. (1991), *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge University Press, Cambridge.

80. Przeworski, A. (2016), "Democracy: A never-ending quest", *Annual Review of Political Science*, Vol. 19, pp. 1-12.

81. Reznik, O. (2016), "From the Orange Revolution to the Revolution of Dignity: Dynamics of the protest actions in Ukraine", *East European Politics and Societies*, Vol. 30 No. 4, pp. 750-765.

82. Riabchuk, M. (2008), "Ukraine: Lessons Learned from Other Postcommunist Transitions", *Orbis*, Vol. 52 No. 1, pp. 41-64.

83. Riabchuk, M. (2012), "Ukraine's 'Muddling Through': National Identity and Postcommunist Transition", *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 45 No. 3-4, pp. 439-446.

84. Riedel, R. (2019), "Populism is the only game in town: Poland's illiberal turn as an authoritarian threat", *Sicherheit Und Frieden*, Vol. 37 No. 1, pp. 24-28.

85. Rodrik, D. and Wacziarg, R. (2005), "Do democratic transitions produce bad economic outcomes?", *American Economic Review*, Vol. 95 No. 2, pp. 50-55.

86. Roznai, Y. (2022), "Constitutional transformation: Hungary", in Law, D. (Ed.), *Constitutionalism in Context (Comparative Constitutional Law and Policy)*, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 136-156.

87. Sadurski, W. (2018), "How democracy dies (in Poland): A case study of anti-constitutional populist backsliding", Sydney Law School Research Paper, No. 18/01.

88. Sadurski, W. (2019), *Illiberal Democracy or Populist Authoritarianism? Poland's Constitutional Breakdown*, Oxford Academic, Oxford.

89. Salman, T. (2007), "Bolivia and the paradoxes of democratic consolidation", *Latin American Perspectives*, Vol. 34 No. 6, pp. 111-130.

90. Schedler, A. (1998), "What is democratic consolidation?", *Journal of Democracy*, Vol. 9 No. 2, pp. 91-107.

91. Scheppele, K. (2015), "Understanding Hungary's constitutional revolution", in von Bogdandy, A. and Sonnevend, P. (Eds.), *Constitutional Crisis in the European Constitutional Area: Theory, Law and Politics in Hungary and Romania*, Hart/Beck, Oxford, pp. 111-124.

92. Sedelius, T. and Berglund, S. (2012), "Towards presidential rule in Ukraine: Hybrid regime dynamics under semi-presidentialism", *Baltic Journal of Law & Politics*, Vol. 5 No. 1, pp. 20-45.

93. Semi-presidentialism (n.d.), "The semi-presidential one", available at: http://www.semi presidentialism.com/ (accessed 9 November 2024).

94. Shelley, L. (2017), "Russia and Ukraine: Transition or tragedy?", in Roy Godson (Ed.), *Menace to Society*, Routledge, London, pp. 199-230.

95. Shugart, M. and Carey, J. (1992), *Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics*, Cambridge University Press, Cambridge.

96. Shugart, M.S. (2005), "Semi-presidential systems: Dual executive and mixed authority patterns", *French Politics*, Vol. 3 No. 3, pp. 323-351.

97. Siaroff, A. (2003), "Comparative presidencies: The inadequacy of the presidential, semi-presidential and parliamentary distinction", *European Journal of Political Research*, Vol. 42 No. 3, pp. 287-312.

98. Smith, P.H. and Ziegler, M.R. (2008), "Liberal and illiberal democracy in Latin America", *Latin American Politics and Society*, Vol. 50 No. 1, pp. 31-57.

99. Stambulski, M. (2022), "Constitutional populism and the rule of law in Poland", in Krygier, M., Czarnota, A. and Sadurski, W. (Eds.), *Anti-Constitutional Populism*, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 336-365.

100. Stojić, M. (2024), "Anchoring or undermining democracy: The European People's Party and democratic backsliding in Serbia", *JCMS: Journal of Common Market Studies*, Vol. 62 No. 2, pp. 546-563.

101. Surowiec, P., Kania-Lundholm, M. and Winiarska-Brodowska, M. (2020), "Towards illiberal conditioning? New politics of media regulations in Poland (2015-2018)", *East European Politics*, Vol. 36 No. 1, pp. 27-43.

102. Szombati, K. (2021), "The consolidation of authoritarian rule in rural Hungary: Workfare and the shift from punitive populist to illiberal paternalist poverty governance", *Europe-Asia Studies*, Vol. 73 No. 9, pp. 1703-1725.

103. Terzyan, A. (2020), "Towards democratic consolidation? Ukraine after the revolution of dignity", *Open Political Science*, Vol. 3 No. 1, pp. 183-191.

104. Turan, I. (2019), "Turkey's never-ending search for democracy", in Alpaslan Özerdem and Matthew Whiting (Eds.), *The Routledge Handbook of Turkish Politics*, Routledge, London, pp. 27-36.

105. Turchyn, Y., Sukhorolskyi, P. and Sukhorolska, I. (2020), "Marking time on the way to democracy in Ukraine: A causal layered analysis", *New Perspectives*, Vol. 28 No. 2, pp. 150-178.

106. Turk, Ž. (2014), "Central and Eastern Europe in transition: An unfinished process?", *European View*, Vol. 13 No. 2, pp. 199-208.

107. Tushnet, M. and Bugarič, B. (2021), "Populist authoritarianism: Hungary and Poland", in Tushnet, M. and Bugarič, B. (Eds.), *Power to the People: Constitutionalism in the Age of Populism*, Oxford Academic, Oxford, pp. 81-104.

108. Tworzecki, H. (2019), "Poland: A case of top-down polarization", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 681 No. 1, pp. 97-119.

109. Vachudova, M. (2020), "Ethnopopulism and democratic backsliding in Central Europe", *East European Politics*, Vol. 36 No. 3, pp. 318-340.

110. Vachudova, M. (2021), "Populism, democracy, and party system change in Europe", *Annual Review of Political Science*, Vol. 24 No. 1, pp. 471-498.

111. V-Dem (2024), "Country-Year: V-Dem Core: Ver. 14", available at: https://v-dem.net/data/the-v-dem-dataset/country-year-v-dem-core-v14/ (accessed 9 November 2024).

112. Wagrandl, U. (2021), "A theory of illiberal democracy", in Sajó, A., Uitz, R. and Holmes S. (Eds.), *Routledge Handbook of Illiberalism*, Routledge, London, pp. 94-117.

113. Way, L. (2004), "The sources and dynamics of competitive authoritarianism in Ukraine", *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 20 No. 1, pp. 143-161.

114. Wilson, A. (2014), *Ukraine Crisis: What it Means for the West*, Yale University Press, New Haven.

115. Wodak, R. (2022), "Entering the 'post-shame era': The rise of illiberal democracy, populism and neo-authoritarianism in Europe", in Foster, R. and Grzymski, J. (Eds.), *The Limits of Europe: Identities, Spaces, Values*, Bristol University Press, Bristol, pp. 207-227.

116. Wuttke, A., Gavras, K. and Schoen, H. (2020), "Leader of the free world or pioneer in democracy's decline? Examining the democratic deconsolidation hypothesis on the mass level in East and West Germany", *Research & Politics*, Vol. 7 No. 1.

117. Zakaria, F. (1997), "The rise of illiberal democracy", *Foreign Affairs*, Vol. 76 No. 6, pp. 22-43.

118. Zakaria, F. (2003), *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad*, Penguin Group, New York.

119. Zavadskaya, M. and Welzel, C. (2015), "Subverting autocracy: Emancipative mass values in competitive authoritarian regimes", *Democratization*, Vol. 22 No. 6, pp. 1105-1130.

120. Zilinsky, J. (2019), "Democratic deconsolidation revisited: Young Europeans are not dissatisfied with democracy", *Research & Politics*, Vol. 6 No. 1.